श्रीः

गीतगोविन्दंकाव्यम्

कविराजजयदेवविरचितम्

नारायणकृतटीकासमेतम्

सटीकंरामचंद्रविरचितम्

राधाविनोदंच

मुंबय्यां

श्रीकृष्णदासात्मजाभ्यां

गंगाविष्णु-खेमराजाभ्यां

स्वकीये

श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रालये

मुद्रितम्

शकाब्दाः १८०८

संवदब्दः १९४३

श्रीः ॥

अथ

गीतगोविंदम्

टीकासमेतम् ।

प्रथमः सर्गः

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥ भद्राय भवतां भूयात्कृष्णः सद्भक्तिभावितः ॥ कालिंदीजलसंसर्गमेघश्यामोतिसुंदरः ॥ १ ॥

इह कविः प्रारिप्सितस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कृष्णस्मरणरूपवस्तुनिर्देशलक्षणं मंगलाचरणं तावदाचरति—

श्लोकः ॥ मेघैर्मेदुरमंबरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ॥ इत्थं नंदनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमं राधामाधवयोर्जयंति यमुनाकूले रहःकेलयः ॥ १ ॥

मेघैरिति । राधामाधवयोः रहःकेलयः यमुनाकूले जयंतीत्यन्वयः । राधाकृष्णयोः रहःकेलयः ए

कांतक्रीडाः यमुनाकूले यमुनातीरे जयंति सर्वो त्कर्षेण वर्तंते। कथंभूतयोः राधामाधवयोः प्रत्यध्व कुंजद्रुमं अध्वनि मार्गे कुंजे लतागृहे द्रुमे वृक्षे च इत्थंइति नंदनिदेशतः नंदाज्ञया चलितयोः। अथ वा अध्वकुंजद्रुमान्प्रति उद्दिश्य चलितयोः। इति किं हेराधे अंबरं आकाशं मेघैर्मेदुरं व्याप्तमित्यर्थः वनभुवः तमालद्रुमैर्वृक्षैः श्यामाः अयं कृष्णः नक्तं रात्रौ भीरुः भयशीलः अतिबालत्वात् तस्मादि मं पुरोवर्तिनं कृष्णं गृहं प्रापय एवंकरणे नंदस्या न्यस्मिन् विश्वासाभावात् ॥ १ ॥

इदानीं कविः सरस्वतीलक्ष्म्योः कीर्तनपूर्वकं कृष्णस्य सुरतक्रीडावर्णनं कर्तुमाह वसंततिल कावृत्तेन—

श्लोकः ॥ वाग्देवताचरितचित्रितचित्तस
द्मा पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती ॥ श्री
वासुदेवरतिकेलिकथासमेतमेतं करोति
जयदेवकविः प्रबंधम् ॥ २ ॥

वाग्देवतेति। जयदेवकविः एतं प्रबंधं कृष्णके लिकथाप्रतिपादकग्रंथं करोतीत्यन्वयः। कथंभूतो जयदेवकविः वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा वा ग्देवतायाः सरस्वत्याश्चरितेनवचनरचनाचारविशे

पेण चित्रितं मंडितं चित्तसद्म मनोगृहं यस्य सः। पुनः कथंभूतः पद्मावत्या लक्ष्म्याश्चरणचारणेन सं वाहनेन चक्रवर्तीनृपइव लक्ष्मीसेवया चक्रवर्तित्वं प्राप्त इति। कथंभूतं प्रबंधं श्रीवासुदेवेति श्रीरूपि णी राधा वासुदेवः श्रीकृष्णश्च तयोः रतिकेलिकथ या सुरतक्रीडाकथनेन समेतं युक्तम् ॥ २ ॥

अथ कविर्निजग्रंथप्रयोजनमाह द्रुतविलंबिते न वृत्तेन—

श्लोकः ॥ यदि हरिस्मरणे सरसं मनो
यदि विलासकलासु कुतूहलम् ॥ मधुर
कोमलकांतपदावलिं शृणु तदा जयदेवस
रस्वतीम् ॥ ३ ॥

यदीति। हेकृष्णभक्त तदा तर्हि जयदेवसरस्व तीं शृणु इत्यन्वयः। यदि यर्हि हरिस्मरणे कृष्णचिं तने सरसं सानुरागं तव मनः। अस्तीत्यध्याहारः। यदि यर्हि विलासकलासु विलासः श्रीकृष्णविला सः कलाश्चतुःषष्टिस्तासु कुतूहलमस्तीति। कथंभू तां जयदेवसरस्वतीं मधुरा सरसा अर्थतः कोम ला शब्दतः अतएव कांता मनोहरा पदावलिः पद समूहो यस्यां सा ताम् ॥ ३ ॥

कविरन्यग्रंथेभ्यो मद्ग्रंथे बहवो गुणाः संतीति द्योतयन् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

श्लोकः ॥ वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतेः ॥ शृंगारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोईकविक्ष्मापतिः॥४॥

वाचइति । उमापतिधरो नाम कविर्वाचः वचनानि पल्लवयति विस्तारयति नतु गुणान्॥गिरां संदर्भशुद्धितः शब्दतश्च ग्रन्थनविशुद्धिं जयदेव एव परं जानीते नान्य इत्यर्थः । शरणो नाम कविः दुरूहद्रुतेः विषमग्रंथस्य शीघ्रोच्चारतः श्लाघ्यः स्तुत्यः । शृंगारेति शृंगारोत्तराणि शृंगारप्रधानानि संति उत्कृष्टानि प्रमेयानि वा वचनानि तेषां रचनैः प्रबंधैः आचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोपि न विश्रुतः आचार्यगोवर्द्धनः कविः शृंगारप्रधानमेव प्रबंधंकरोतीत्यर्थः । धोईनामा कविक्ष्मापतिः कविराजः श्रुतिधरः श्रुत्या श्रवणमात्रेणैव धारयति न पुनरर्थादिग्रहणे प्रवीणः इति राजपदेन महाहंकारकथनम् ॥ ४ ॥

कविरधुना भक्तानुग्रहार्थं विघ्नाभावार्थं च दशावतारवर्णनमाह—

अथ प्रथमप्रबंधो मालवरागेण रूपक तालेगीयते.

प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्॥ विहितवहित्रचरित्रमखेदम्॥ केशव धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे॥ १॥

प्रलयेत्यादिजगदीशइत्यंतं अस्य गीतस्य मालवरागः रूपकतालः। तल्लक्षणं "नितंबिनीचुंबितवक्त्रपद्मः शुकद्युतिः कुंडलवान्किरीटी। संगीतशालां प्रविशन्प्रदोषे मालाधरो मालवरागराजः" "रूपकेस्यात् द्रुतंलघुरिति"। हे केशव धृतं मीनस्य शरीरं वेदोद्धरणार्थं येन सः हे जगदीश हे हरे जय उत्कर्षेणवर्द्धस्व। कस्मादित्यतआह त्वं प्रलयपयोधिजले कल्पांतसमुद्रजले निमग्नं वेदं धृतवानसि। कथं अखेदं अपरिश्रमं यथा भवति तथा। पुनः कथं विहितेति विहितं कृतं वहित्रचरित्रं समुद्रतरणकारणनौकाचेष्टितं यत्र क्रियायाम्॥ १॥

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे॥ धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे॥ केशव धृतकच्छपरूप जय जगदीश हरे॥ २॥

क्षितिरिति। हेकेशव धृतं कच्छपस्य रूपं येन स तत्संबोधनं हेजगदीश हेहरे जय पूर्ववत्। तव पृष्ठे क्षितिः पृथ्वी तिष्ठतीत्यन्वयः।कथंभूते पृष्ठे अति विपुलतरे अतिक्रांतः विपुलतरः पदार्थो येन। पुनः कथंभूते धरण्याः क्ष्मायाः धरणेन वहनेन यत् किणचक्रं मृत्पिंडस्तेन गरिष्ठे दृढे ॥ २ ॥

वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना ॥ शशिनि कलंककलेव निमग्ना ॥ केशव धृत सूकररूप जय जगदीश हरे ॥ ३ ॥

वसतीति। हेकेशवेत्यादिपूर्ववत्। धृतं सूकरस्य रूपं येन तव दशनशिखरे दंताग्रभागे धरणी पृथ्वी लग्ना संबद्धा वसति। तत्र दृष्टांतः केव शशिनि चंद्रे निमग्ना अंतःस्थिता कलंककलेव कलंकरेखेव ॥ ३ ॥

तव करकमलवरे नखमद्भुतशृंगम् ॥ दलितहिरण्यकशिपुतनुभृंगम् ॥ केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥ ४ ॥

तवेति। हे केशव धृतं नरहरेः रूपं नरसिंहस्य स्वरूपं येन तत्संबोधनं। तवकरकमलवरे हस्तपद्मश्रेष्ठे नखं अस्तीत्यध्याहारः। कथंभूतं नखं अद्भुतशृंगं आश्चर्यकरं शृंगमग्रभागो यस्य। अद्भुतत्वे हेतुमाह दलितः विदारितः हिरण्यकशिपो

दैत्यस्य तनुरेव भृंगो भ्रमरो येन। अन्यत्र भ्रमरेण कमलाग्रं दल्यते इह तु वैपरीत्येनाश्चर्यम्॥ ४ ॥

छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन ॥
पदनखनीरजनितजनपावन ॥ केशव धृ
तवामनरूप जय जगदीश हरे ॥ ५ ॥

छलयसीति। धृतं वामनस्य रूपं येन हे अद्भुत वामन आश्चर्यहेतुवामन त्वं विक्रमणे पादविक्षेपे कर्तव्ये बलिं असुरं छलयसि प्रवंचयसि। कीदृश स्त्वमिति संबोधनं पदेति पदनखनीरेण पदनखा ग्रसंबंधिजलेन गंगारूपेण जनितं कृतं जनपावनं लोकपावित्र्यं येन ॥ ५ ॥

क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापम्॥स्नप
यसि पयसि शमितभवतापम्॥केशवधृत
भृगुपतिरूप जय जगदीश हरे ॥ ६ ॥

क्षत्रियेति । हे धृतभृगुपतिरूप धृतपरशुराम रूप क्षत्रियरुधिरमये पयसि जगत् स्नपयसीत्य न्वयः।क्षत्रियाणां शोणितविकारे जले जगत्स्नापय सि। स्नानेन फलमाह कथंभूतं जगत् अपगतपापं गतकलुषं। पुनः कथंभूतं शमितभवतापं दूरीकृत संसारतापम्॥ ६ ॥

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्॥ दशमुखमौलिबलिं रमणीयम्॥ केशव धृतरघुपतिरूप जय जगदीश हरे॥ ७ ॥

वितरसीति। हे धृतरघुपतिरूप धृतरामशरीर त्वं रणे संग्रामे दशमुखमौलिबलिं रावणमस्तकोपहारं दिक्षु दिशासु वितरसि ददासि। कीदृशं दिक्पतिकमनीयं इंद्रादीनां रमणीयं काम्यं इच्छाविषयमित्यर्थः॥ ७॥

वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभम्॥ हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम्॥ केशव धृतहलधररूप जय जगदीश हरे॥ ८ ॥

वहसीति। हे धृतहलधररूप धृतबलभद्ररूप त्वं वपुषि वसनं वस्त्रं वहसि धारयसि। कथंभूते वपुषि विशदे शुभ्रे। कथंभूतं वसनं जलदाभं सजलमेघसदृशं। पुनःकथंभूतं हलहतिभीत्या लांगलाघातभयेन मिलिता उपस्थिता या यमुना तद्वत् आभा दीप्तिर्यस्य तत्। भयेनातिश्यामत्वं भवति॥ ८॥

निंदसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं॥ सदयहृदय दर्शितपशुघातम्॥ केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे॥ ९ ॥

निंदसीति । हे धृतबुद्धशरीर धृतबुद्धावतार हे सदयहृदय दयासहितांतःकरण जय। ननु वेदनिंदकस्य कथं स्तुतिरित्यतआह त्वं यज्ञविधेः क्रतुविधानसंबंधि श्रुतिजातं वेदवाक्यसमूहं निंदसि दूषयसि नतुसर्वमित्यर्थः। सोपि किमिति निंद्यते इत्यत आह अहह कष्टं दयायां वा दर्शितः बोधितः पशूनां घातो वधो येन तादृशंवेदोपि पशूनां घातं बोधयतीत्यतः अहोकष्टमित्येव निंदयसीतिभावः॥९॥

म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालं ॥
धूमकेतुमिव किमपि करालं ॥ केशव धृत
कल्किशरीर जय जगदीश हरे ॥ १० ॥

म्लेच्छेति । हे धृतकल्किशरीरधृतकल्क्यवतारशरीरतच्चेष्टितमाह त्वं म्लेच्छनिवहनिधने म्लेच्छानां निवहाः समूहास्तेषां निधने नाशनिमित्तं किमपि अनिर्वचनीयं करवालं खड्गं कलयसि धारयसि । कथंभूतं करवालं धूमकेतुमिव औत्पातिकतारकापातमिव करालं भयानकं । अथ वा धूमकेतुरग्निस्तमिव ॥ १० ॥

धृतवानसीत्यादिभिर्वर्तमानप्रयोगैरवताराणां भगवतश्च लीलायाः नित्यत्वं दर्शितं । एवं तत्त

दवतारगुणैः स्तुतिं कृत्वा संप्रत्यवतारिणं स्तु
न्प्रार्थयते—

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारम् ॥ शृणुसु
खदं शुभदं भवसारम् ॥ केशव धृतदशवि
धरूप जय जगदीश हरे ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविंदे प्रथमः प्रबंधः

श्रीजयदेवेति। हे धृतदशविधरूप धृतानि दशवि
धानि रूपाणि येन तत्संबोधनं श्रीजयदेवकवेः इ
दंगीतं उदितं भाषितं शृणु आकर्णयेति भक्तजनंप्र
त्युक्तिः। कीदृशं उदारं मनोहरं सुश्राव्यत्वात् शुभ
दं कल्याणदायकं भवसारं संसारे धनरूपम् ॥११॥

उक्तानेवावतारान्पुनः संक्षेपेण कीर्तयति—

श्लोकः ॥ वेदानुद्धरते जगन्ति वहते भूगो
लमुद्बिभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्ष
त्रक्षयं कुर्वते ॥ पौलस्त्यं जयते हलं कल
यते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान्मूर्च्छयते
दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥ १ ॥

वेदानिति। तुभ्यं कृष्णाय नमः अस्तु इत्यन्व
यः। कथंभूताय वेदानुद्धरते मीनरूपेण। पुनःकथं
भूताय जगन्ति वहते धारयते कूर्मरूपेण। भूगो

लं पृथ्वीचक्रं उद्बिभ्रते ऊर्ध्वं धारयते वाराहरूपेण। दैत्यं हिरण्यकशिपुं दारयते नृसिंहरूपेण। बलिं बलिदैत्यं छलयते वंचयते वामनरूपेण। क्षत्रक्षयं क्षत्रियनाशं कुर्वते परशुरामरूपेण। पौलस्त्यं रावणं जयते रामरूपेण। हलं लांगलं कलयते धारयते बलभद्ररूपेण। कारुण्यं दयां आतन्वते विस्तारयते बुद्धरूपेण। म्लेच्छान् अंत्यजान् मूर्च्छयते नाशयते कल्किरूपेण। अतएव दशाकृतिकृते दशविधरूपधारिणे॥ १ ॥

कविरिदानीं गुर्जरीरागेण कृष्णं स्तौति—

अथ द्वितीयप्रबंधो गुर्जरीरागेण प्रतिमठताले गीयते॥

श्रितकमलाकुचमंडल धृतकुंडल ए॥ कलितललितवनमाल जयजय देव हरे॥१॥

श्रितेति। रागलक्षणं "श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता। श्रुतेःस्वराणां दधती विभागं तंत्रीमुखा दक्षिणगुर्जरीयं इति" हे देव हे हरे जयजयस्व भक्तपक्षपाते सर्वोत्कर्षेण वर्द्धस्व। श्रितेत्यादीनि अष्टपद्याः पदानि संबोधनानि ज्ञातव्यानि। ए इतिपदं हे इत्यर्थः। हे श्रितकमलाकुचमंडल श्रितं आश्रितं कमलायाः लक्ष्म्याः कुचमंडलं स्त

नमंडलं येन हेधृतकुंडल धृते कुंडले येन तस्य संबोधनं कलितेति कलिता धृता लालिता सुंदरावनमाला पुष्पदाम येन ॥ १ ॥

दिनमणिमंडलमंडन भवखंडन ए ॥ मुनिजनमानसहंस जय जय देव हरे ॥ २ ॥

दिनमणीति। हेदिनमणिमंडलमंडन सूर्यमंडलालंकार हेभवखंडन भक्तानां संसारनाशक हेमुनिजनमानसहंस मुनिजनानां मानसे हंस इव मानसे सरसि हंसोस्ति तद्वत्।जयजयेति पूर्ववत् २

कालियविषधरगंजन जनरंजन ए ॥ यदुकुलनलिनदिनेश जय जय देव हरे॥३॥

कालियेति। कालियनाम्नः सर्पस्य गंजन हिंसक हेजनरंजन हेयदुकुलनलिनदिनेश यादवकुलकमलसूर्य ॥ ३ ॥

मधुमुरनरकविनाशन गरुडासन ए॥ सुरकुलकेलिनिदान जय जय देव हरे ॥ ४ ॥

मधुमुरेति । मधुमुरनरकसंज्ञानां दैत्यानां नाशन गरुडासन गरुड एव आसनं यस्य सः सुरकुलेति सुरकुलानां देवसमूहानां केलेः क्रीडायाः सुखस्येति यावत् निदान आदिकारण ॥ ४ ॥

अमलकमलदललोचन भवमोचन ए ॥
त्रिभुवनभवननिधान जय जय देव हरे ५

अमलेति । अमलकमलवत् निर्मलपद्मपत्रवत् लोचने यस्य । हेभवमोचन संसारभंजक । त्रिभुवनभवननिधान त्रिभुवनमेव भवनं गृहं तत्र निधानमिव निधिरिव ॥ ५ ॥

जनकसुताकृतभूषण जितदूषण ए॥ समरशमितदशकंठ जय जय देव हरे ॥ ६ ॥

जनकेति । जनकसुतायाः सीतायाः कृतभूषण कृतालंकार । जितदूषण जितो दूषण नामा राक्षसो येन । समरेति समरे संग्रामे शमितो मारितो दशकंठो रावणो येन ॥ ६ ॥

अभिनवजलधरसुंदर धृतमंदर ए ।श्रीमुखचंद्रचकोर जय जय देव हरे ॥ ७ ॥

अभिनवेति । अभिनवजलधरसुंदर हे सजलमेघकांते । धृतमंदर धृतमंदराचल । श्रीमुखचंद्रचकोर लक्ष्मीमुखमेव चंद्रस्तत्र चकोर इव ॥ ७ ॥

तव चरणे प्रणता वयमिति भावय ए ॥ कुरु कुशलं प्रणतेषु जय जय देव हरे ॥ ८ ॥

तवेति । एवंभूत हेहरे जयजयेति । तव चरणे

वयं प्रणताः अतीव नम्रा इति भावय जानीहि ।
प्रणतेषु मादृशेषु कुशलं कल्याणं कुरु ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदम् ॥ मंगल
मुज्वलगीतम् जय जय देव हरे ॥ ९ ॥

इति श्रीगीतगोविंदे द्वितीयप्रबंधः ।

श्रीजयदेवेति । हेदेव हेहरे जयजयेति प्रार्थय ते श्रीजयदेवकवेः इदं उदितं मगलं गीतविशेषः मुदं हर्षं कुरुते शृण्वतां भक्तानामितिशेषः । कथं भूतं इदं मंगलं उज्वलं गीतं तदनुगमने रम्यं गीतं गानं यस्मिन् ॥ ९ ॥

अधुना कविः कामोद्दीपकत्वात् वसंतस्य व्याजेन कृष्णक्रीडां वक्तुं भक्तान् प्रति आशिषं ब्रूते

श्लोकः ॥ पद्मापयोधरतटीपरिरंभलग्न
काश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ॥ व्य
क्तानुरागमिव खेलदनंगखेदस्वेदांबुपूर
मनुपूरयतु प्रियं वः ॥ १ ॥

पद्मेति । मधुसूदनस्य उरो वक्षःस्थलं वः युष्माकं प्रियमभीष्टमनुपूरयतु संपूर्णं करोतु । कथंभूतं मधुसूदनस्य उरः पद्मेति पद्मायाः लक्ष्म्याः पयोधरतटीस्तनपरिसरस्तस्य परिरंभणेन आलिंगनेन लग्नं यत्काश्मीरं कुंकुमं केशरं तेन मुद्रितं चिन्हितं ।

ममैवेदं वक्षःस्थलं नान्यस्य इतिभावः। पुनःकथंभूतमिव व्यक्तानुरागमिव। पुनःकथंभूतं उरः खेलदिति खेलन् खेलनगतिं कुर्वन् योऽनंगस्तस्य खेदेन सुरतायासेन स्वेदांबुपूरो घर्मजलप्रवाहो यत्र॥ १॥

अधुना विरहोत्कंठितायाः राधायाः काचित्सखी कृष्णवार्ता वक्तुमाह—

श्लोकः॥ वसंते वासंतीकुसुमसुकुमारैरवयवैर्भ्रमंतीं कांतारे बहुविहितकृष्णानुसरणाम्॥ अमंदं कंदर्पज्वरजनितचिंताकुलतया चलद्बाधां राधां सरसमिदमूचे सहचरी॥ २॥

वसंतइति। वसंतकाले काचित्सहचरी सखी सरसं सविलासं इदं वक्ष्यमाणं राधां प्रत्यूचे अवदत्। कथंभूतां राधां वासंतीकुसुमसुकुमारैर्माधवीपुष्पकोमलैरवयवैरंगैरुपलक्षितां। उपलक्षणे तृतीया। कथंभूतां राधां कांतारे दुर्गमे वर्त्मनि भ्रमंतीं। पुनः कथंभूतां बहुविहितं वारंवारं दूतीद्वारेण कृतं कृष्णानुसंधानं यया। पुनः कथंभूतां अमंदं अत्युत्कंठं यथा स्यात्तथा कंदर्पज्वरेण जनिता उत्पादिता या चिंता तत्कृता या आकुलता तयाकृत्वा चलंती उद्गच्छंती बाधा पीडा यस्याः॥ २॥

पूर्वोक्तमर्थं गीतेनाह—

अथ तृतीयप्रबंधो वसंतरागेण रूपकताले गीयते

ललितलवंगलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे ॥ मधुकरनिकरकरंबितकोकिलकूजितकुंजकुटीरे ॥१॥ विहरति हरिरिह सरसवसंते॥ नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरंते ॥ ध्रु० ॥

ललितेति।एतस्य प्रबंधस्य वसंतरागः रूपकतालः।तल्लक्षणं "शिखंडबर्होच्चयबद्धचूडः पुष्णन्पिकं चूतलतांकुरेण।भ्रमन्मुदावासमनंगमूर्तिर्मत्तो मतंगस्य वसंतराग इति"।हेसखि हरिःइह सरसवसंते विहरति युवतिजनेन समं नृत्यति चेति ध्रुवगतपदेनान्वयः। हेराधे हरिः कृष्णः इह अस्मिन् मनोहरवसंतसमये क्रीडति युवतिजनेन समं कामिनीसमूहेन सह नर्तनं करोति च । कुत्र स्थले इत्यपेक्षायां सप्तमपद्यस्थितवृंदावनविपिनशब्देनान्वयः । कीदृशे विरहिजनस्य दुरंते दुःखेनापि गंतुमशक्ये इति वसंतवृंदावनयोर्विशेषणं । कीदृशे वसंतसमये ललितेत्यादिसप्तपदीपदानि वसंतसम

यविशेषणानि ललितायाः मनोहरायाः लवंगलतायाः लवंगशाखायाः परिशीलनेन संपर्केण कोमलो गंधमनोहरः मलयसमीरो मलयानिलो यत्र। अनेन वायोः सुगंधत्वेन शीतत्वादीन्युक्तानि। मधुकरेति मधुकरनिकरेण भ्रमरसमूहेन करंबितैर्म्मिश्रितैः कोकिलैः कूजितः शब्दितः कुंज एव लतागृहमेव कुटीरोऽल्पा कुटी यत्र ॥ १ ॥

उन्मदमदनमनोरथपथिकवधूजनजनितविलापे ॥ अलिकुलसंकुलकुसुमसमूहनिराकुलबकुलकलापे ॥ २ ॥

उन्मदेति। उद्धतौ मदमदनौ हर्षकामौ यत्र एवंभूतो मनोरथो यस्य एवंभूतो यः पथिकवधूजनः पांथस्त्रीजनस्तेनोत्पादितो विलापः परिदेवनं यत्र। अलिकुलेति अलिकुलैः भ्रमरसमूहैः संकुलो व्याप्तः कुसुमसमूहस्तेन निराकुलो निःशेषेण आकुलः बकुलानां वृक्षाणां कलापः समूहो यत्र ॥ २ ॥

मृगमदसौरभरभसवशंवदनवदलमालतमाले ॥ युवजनहृदयविदारणमनसिजनखरुचिकिंशुकजाले ॥ ३ ॥

मृगमदेति। मृगमदस्य कस्तूरिकायाः सौरभरभसवशंवदासुरभितोत्साहस्यायत्तवादिनी न

वा नूतना दलमाला पत्रपंक्तिर्येषां ईदृशास्तमाला यत्र नूतनपत्रस्तमालो मृगमदगंधमनुकरोतीति। युवजनेति युवजनानां तरुणजनानां हृदयं विदारयति एवंविधो यो मनसिजः कंदर्पस्तस्य यानि नखानि तद्वत् रुचिर्दीप्तिर्येषां एवंभूतानां किंशुकानां पलाशपुष्पाणां जालं समूहो यत्र॥ ३॥

मदनमहीपतिकनकदंडरुचिकेशरकुसुमविकाशे ॥ मिलितशिलीमुखपाटलिपटलकृतस्मरतूणविलासे ॥ ४ ॥

मदनेति। मदनमहीपतेः कामनृपस्य कनकदंडछत्रं तद्वत् रुचिर्यस्य एवंभूतः केशरकुसुमविकाशो नागकेशरपुष्पप्राचुर्यं यत्र । मिलितेति मिलिताः शिलीमुखाः भ्रमराः येषु तैः पाटलीपटलैः पाटलपुष्पसमूहैः कृतः स्मरतूणविलासः कामतूणीरचेष्टितं यस्मिन् तस्मिन् ॥ ४ ॥

विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे॥ विरहिनिकृंतनकुंतमुखाकृतिकेतकिदंतुरिताशे ॥ ५ ॥

विगलितेति। विगलितस्य शिथिलावयवस्य अतएव लज्जितस्य जगतः अवलोकनेन दर्शनेन तरुणकरुणैः तरुणकरुणवृक्षैः पुष्पविकाशव्याजे

न कृतो हासो हास्यं यत्र। विरहीति विरहिनिकृंतनानि वियोगिमारकानि कुंतमुखाकृतीनि भल्लमुखाकाराणि यानि केतकीपुष्पाणि तैर्दंतुरिता व्याप्ता आशा दिशो यस्मिन् तस्मिन् ॥ ५ ॥

माधविकापरिमलललिते नवमालतिजातिसुगंधौ ॥ मुनिमनसामपि मोहनकारिणि तरुणाकारणबंधौ ॥ ६ ॥

माधविकेति। माधविकायाः वासंतीलतायाः परिमलेन गंधेन ललिते मनोहरे नवमालिकानि मालतीपुष्पाणि जातिः जातिपुष्पाणि ताभ्यां सुगंधौ मुनिमनसामपि ऋषिचित्तानामपि मोहनकारिणि मदनजनके तरुणानां यूनां अकारणबंधौ सहजमित्रे ॥ ६ ॥

स्फुरदतिमुक्तलतापरिरंभणमुकुलितपुलकितचूते ॥ वृंदावनविपिने परिसरपरिगतयमुनाजलपूते ॥ ७ ॥

स्फुरदिति। वृंदावनविपिने हरिः क्रीडतीत्यन्वयः। स्फुरंत्याश्चलंत्या अतिमुक्तलतायाः परिरंभणेन आलिंगनेन मुकुलितः पुष्पितः पुलकितः हृष्ट आम्रवृक्षो यत्र। कथंभूते वृंदावनविपिने परिसरेति

परिसरे पर्यंतभुवि परिगतं प्राप्तं यत् यमुनाजलं तेन पूते पवित्रे ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमिदमुदयतु हरिचरण स्मृतिसारम् ॥ सरसवसंतसमयवनवर्ण नमनुगतमदनविकारम् ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविंदे तृतीयःप्रबंधः ॥ ३ ॥

श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदंभणितं उदयतु उदयं प्राप्नोतु इत्यर्थः । हरिचरणयोः स्मृतिः स्मरणं सारो मुख्यो यत्र । सरसं सुमनोहरं वसंतसमयसंबंधिनो वनस्य वर्णनं यत्र अनुगतः अनुकृतः मदनविकारो कामविलासो यस्मिन् ॥ ८ ॥

वियोगिनां दुःसहं वसंतवायुं वर्णयति–

श्लोकः ॥ दरविगलितमल्लीवल्लिचंचत्पराग प्रकटितपटवासैर्वासयन् काननानि ॥ इह हि दहति चेतः केतकीगंधबंधुः प्रसर दसमबाणप्राणवद्गंधवाहः ॥ १ ॥

दरेति । इह वसंते गंधवाहो वायुः विरहिणां चेतः दहतीत्यन्वयः । अर्थात् किंकुर्वन् दरविगलितायाः ईषद्विकासितायाः मल्ल्याः मल्लिकाया वल्लीषु लतासु चंचद्भिरुद्गच्छद्भिः परागैः पुष्परजोभिः प्रकटि

तप्टवासैः स्फुटीकृतपटवासचूर्णैः काननानि वनानि वासयन् सुरभीकुर्वन् । पुनः कथंभूतः केतकीपुष्पाणां गंधस्य बंधुर्मित्रं प्रसरंतो ये असमबाणाः कामबाणास्तेषां प्राणवत् प्राण इव ॥ १ ॥

वसंतवासराणामनंगोद्दीपकत्वमाह—

श्लोकः ॥ उन्मीलन्मधुगंधलुब्धमधुपव्याधूतचूतांकुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ॥ नीयंते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥ २ ॥

उन्मीलदिति । अमी वसंतसंबंधिनो वासराः दिवसाः पथिकैर्मार्गस्थैर्विरहिभिः कथंकथमपि अत्यंतं दुःखेन नीयंते उल्लंघ्यंते । कथंभूताः वासराः उन्मीलदिति उन्मीलंश्चासौ मधुगंधश्च पुष्परसगंधस्तत्र लुब्धा ये मधुपाः भ्रमरास्तैर्व्याधूताः कंपिताः ये चूतांकुराः आम्रांकुरास्तेषु क्रीडतां कोकिलानां काकलीकलकलैः सूक्ष्माव्यक्तमधुरध्वनिकोलाहलैः कष्टजनकत्वेन उद्गीर्णः प्रकाशितः कर्णज्वरः श्रवणोपतापो येषु । कथं नीयंत इत्यत आह ध्याने चिंतने अवधानं चित्तैकाग्र्यं तेन क्षणं अल्पकालं प्राप्ताया अनुभूतायाः प्राणसमयाः स

मागमरसेन संबंधस्वरूपरसेन उल्लासो येषां ते॥२॥

श्लोकः ॥ अनेकनारीपरिरंभसंभ्रमस्फुरन्मनोहारिविलासलालसम्॥मुरारिमारादुपदर्शयंत्यसौ सखीसमक्षं पुनराह राधिकाम्॥ ३ ॥

अनेकेति। असौ सखी राधिकां पुनराह इत्यन्वयः। कथंभूता सखी आरात् दूरे वर्तमानं समक्षं यथा स्यात्तथा कृष्णं उपदर्शयंती विषयं कारयंती। कथंभूतं हरिं अनेकनारीणां परिरंभसंभ्रमेणालिंगनादरेण स्फुरन् इतस्ततो गच्छन् मनोहारी मनोज्ञो यो विलासः क्रीडा तत्र लालसं आदरवंतं ॥ ३ ॥

अमुमेवश्लोकोक्तमर्थं गीतेनाह—

अथ चतुर्थप्रबंधो रामकरिरागेण रूपकताले गीयते.

चंदनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ॥ केलिचलन्मणिकुंडलमंडितगंडयुगस्मितशाली॥ १ ॥ हरिरिह मुग्धवधूनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे॥ध्रु०॥

चंदनेति। रामकरिरागः तस्य लक्षणं " स्वर्णप्रभाभास्वरभूषणा च नीलं निचोलं स्वतनौ वहं-

ती। कांतोपदोपांतमधिश्रितापि मनोन्नता रामक रिः प्रदिष्टा इति"। हे विलासिनि राधे इहमुग्धवधूनिकरे मनोहरकामिनीसमूहे हरिर्विलसति क्रीडतीत्यन्वयः। कथंभूते मुग्धवधूनिकरे केलिपरे क्रीडातत्परे। कथंभूतो हरिः चंदनेति चंदनेन मलयजेन चर्चितं रेखाकारेणानुलिप्तं नीलं कलेवरं शरीरं यस्य पीतं सुवर्णवर्णं वसनं वस्त्रं यस्य वनमाला यस्यास्तीति ततः प्रत्येकं कर्मधारयः। पुनः कथंभूतः केल्या क्रीडया चलती ये मणियुक्ते कुंडले ताभ्यां मंडितं शोभितं गंडयुगं यस्य स्मितेन ईषद्धास्येन शालते शोभते ततः कर्मधारयः १

पीनपयोधरभारभरेणहरिं परिरभ्यसरागम्॥गोपवधूरनुगायती काचिदुदंचितपंचमरागम्॥ २॥

पीनेति। हे राधे काचित् गोपवधूः गोपांगना पीनपयोधरभारभरेण विपुलकुचगौरवातिशयेन सरागं यथा तथा परिरभ्य आलिंग्य हरिं अनु पश्चादूर्ध्वकृतं पंचमरागं गायति गानं करोति॥ २॥

कापि विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजम्॥ध्यायति मुग्धवधूरधिकं मधुसूदनवदनसरोजम्॥ ३॥

कापीति । काचिन्मुग्धवधूर्मनोहरगोपांगना अधिकमतिशयेन मधुसूदनवदनसरोजं कृष्णस्य मुखांबुजं ध्यायति चिंतयति। विलासेन विलोलयोर्विलोचनयोः लेखनेन संचारेण जनित उत्पादितो मनोज्ञः कामो येन तत् ॥ ३ ॥

कापि कपोलतले मिलिता लपितुं किमपि श्रुतिमूले॥चारु चुचुंब नितंबवती दयितं पुलकैरनुकूले ॥ ४ ॥

कापि कपोलेति । कापि नितंबवती गोपांगना दयितं कृष्णं कपोलतले गंडदेशे चारु मनोज्ञं यथा स्यात्तथा चुचुंब चुंबितवती । कथंभूता किमपि कार्यं लपितुं वक्तुं श्रुतिमूले कर्णप्रदेशे मिलिता संलग्ना। कीदृशे कपोलतले पुलकैः रोमोद्गमैः अनुकूले प्रेमप्रियकथने ॥ ४ ॥

केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनाजलकूले ॥ मंजुलवंजुलकुंजगतं विचकर्ष करेण दुकूले ॥ ५ ॥

केलीति ।काचिद्गोपी केलिकलाकुतुकेन शृंगाररसक्रीडातात्पर्येणहेतुना करेण हस्तेनामुं कृष्णं दुकूलवस्त्रे विचकर्ष आकृष्टवती। कथंभूतं अमुं यमुनाजलकूले यमुनाजलोपलक्षिते कूले तीरे मंजु

ले मनोहरो यो वंजुलकुंजो वेतसलतागृहं तत्र गतं वर्तमानम् ॥ ५ ॥

करतलतालतरलवलयावलिकलितकल स्वनवंशे ॥ रासरसे सह नृत्यपरा हरिणा युवतिः प्रशशंसे ॥ ६ ॥

करतलेति । काचित् युवतिः गोपांगना हरिणा कृष्णेन प्रशशंसे स्तुता रासरसे गोपीक्रीडानुरागे सहनृत्यपरा कृष्णसमकालं नृत्यंती । कथंभूते रासरसे करतलयोर्हस्तयोस्तालेन चपेटध्वनिना तरलया चंचलया वलयावल्या कंकणपंक्त्या कलितः मिश्रितः कलस्वनवंशोऽव्यक्तमधुरशब्दसहितो वंशो वेणुर्यत्र ॥ ६ ॥

श्लिष्यति कामपि चुंबति कामपि रमयति कामपि रामां ॥ पश्यति सस्मितचारु परामपरामनुगच्छति वामां ॥ ७ ॥

श्लिष्यतीति । हे राधे श्रीकृष्णः कामपि गोपिकां श्लिष्यति आलिंगति तथा कामपि चुंबति तथा कामपि रामां रमयति क्रीडयति अपरां नायिकां स्मितचारु हासमनोहरं यथा स्यात्तथा पश्यति अपरां वामां सुंदरीमनुगच्छतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमद्भुतकेशवकेलिरह
स्यं॥ वृंदावनविपिने ललितं वितनोतु शु
भानि यशस्यं ॥ ८॥

इति श्रीगीतगोविंदे चतुर्थप्रबंधः

श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेरिदं गीतं शुभा
नि कल्याणानि वितनोतु । अर्थात् भक्तानां गीतं
कीदृशं अद्भुतं आश्चर्यकरं केशवस्य कृष्णस्य
केलिरहस्यं क्रीडाहर्षौ यत्र अद्भुतत्वं युगपत्सर्वा
सां प्रीत्युत्पादनात् वृंदावनविपिने वृंदावनना
म्नि वने ललितं नानारसान्वितमित्यर्थः। यशस्यं
यशसे हितं यशस्करमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्लोकः ॥ विश्वेषामनुरंजनेन जनयन्ना
नंदमिंदीवरश्रेणीश्यामलकोमलैरुपनय
न्नंगैरनंगोत्सवं॥ स्वच्छंदं व्रजसुंदरीभिर
भितः प्रत्यंगमालिंगितः शृंगारः सखि मू
र्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति ॥१॥

विश्वेषामिति।हेसखि राधे मधौ वसंते मुग्धो म
नोहरो हरिः कृष्णः क्रीडतीत्यन्वयः। क इव मूर्ति
मान् शरीरधारी शृंगाररस इव । किंकुर्वन् अनुरंज
नेन अनुरागेण विश्वेषां सर्वेषां भक्तानां आनंदं सं
तोषं जनयन् । पुनः किंकुर्वन् इंदीवरश्रेणीनामिव

नीलकमलपंक्तीनामिव श्यामलकोमलैः कृष्णम नोहरैरंगैरवयवैः अनंगोत्सवं कामहर्षं उपनयन् उत्पादयन्। पुनःकथंभूतः स्वच्छंदं स्वेच्छया व्रजसुंदरीभिः गोपीभिः अभितः सर्वतो भावेन प्रत्यंगं प्रत्यवयवं आलिंगितः गोपीभिरालिंगने यथा यदंगं प्राप्तं तथा तदेवालिंगितमितिभावः। "श्यामो भवति शृंगारः सितो हासः प्रकीर्तित" इति शृंगारविशेषणान्यप्येतानि पदानि ॥ १ ॥

मलयानिलदुःसहत्वे कारणमाह–

श्लोकः ॥ अद्योत्संगवसद्भुजंगकवलक्लेशादिवेशाचलप्रालेयप्लवनेच्छयाऽनुसरति श्रीखंडशैलानिलः॥ किंच स्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदयादुन्मीलंति कुहुःकुहूरितिकलोत्तालाः पिकानां गिरः॥ २॥

अद्येति। हे राधे अद्य इदानीं वसंतसमये श्रीखंडशैलानिलः मलयजपवनः उत्संगे क्रोडे वसंतो ये भुजंगाः सर्प्पास्तेषां कवलक्लेशादिव ग्रासोपतापादिव ईशाचलं हिमाचलं प्रालेयप्लवनेच्छया तुहिनमज्जनेच्छयानुसरति अनुगच्छति किंच पक्षांतरे पिकानां गिरो वाण्यः स्निग्धरसाल

मौलिमुकुलानि कोमलचूतस्तबककुड्मलानि आ लोक्य दृष्ट्वा हर्षोदयात् आनंदोदयात् उन्मीलंति उद्गच्छंति। कथंभूता गिरः कुहुःकुहूरितिकलोत्तालाः कुहुःकुहूरित्याकारेणाऽव्यक्तमधुरशब्देनोत्तालाः प्रकाशाः ॥ २ ॥

कविः कथोपक्रमं त्यक्त्वा लोकानाशिषयति-

श्लोकः ॥ रासोल्लासभरेण विभ्रमभृता माभीरवामभ्रुवामभ्यर्णं परिरभ्य निर्भर मुरः प्रेमांधया राधया ॥ साधुलद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुतिव्याजा दुद्भटचुंबितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः॥ ३ ॥

रासोल्लासेति। हरिः कृष्णः वः युष्मान्पातु इत्यन्वयः। कथंभूतो हरिः रासोल्लासभरेण गोपीक्रीडायां हर्षातिशयेन विभ्रमभृतां शृंगारविलासधारिणीनां आभीरवामभ्रुवां गोपिकानां अभ्यर्णं समीपं निर्भरं गाढं यथा तथा उरः वक्षःस्थलं परिरभ्य आलिंग्य राधया उद्भटं प्रकटं यथा स्यात्तथा गीतस्तुतिव्याजात् गानप्रशंसाच्छलेन चुंबितः। ननु भवतु तासु विभ्रमः प्रत्यक्षं युवतिगणं पश्यंत्या तया कथं चुंबितस्तत्राह प्रेमांधया

प्रेम्णा हर्षातिशयेनांधया कृष्णं विनान्यन्न पश्यंती ति तया। किं कृत्वा त्वद्वदनं त्वन्मुखं सुधामयममृत मयं साधु शोभनं इति व्याहृत्य उक्त्वा। कथंभूतो हरिः स्मितमनोहारी राधायाः चुंबनकौशलं दृष्ट्वा स्मितेन ईषद्धास्येन मनो हर्तुं शीलं यस्य सः ॥३॥

इति श्रीकविराजश्रीजयदेवकृते गीतगोविंदे महाकाव्ये सामोददामोदरो नाम सटीकः प्रथमः सर्गः १

अथ द्वितीयसर्गः प्रारभ्यते.

श्लोकः। विहरति वने राधासाधारणप्रणये हरौ विगलितनिजोत्कर्षादीर्ष्यावशेन गतान्यतः॥ क्वचिदपि लताकुंजे गुंजन्मधुव्रतमंडलीमुखरशिखरे लीना दीनाप्युवाच रहः सखीं॥ १ ॥

विहरतीति। राधा रहः एकांते सखीं उवाच। कथंभूता राधा वने वृंदावने हरौ कृष्णे विहरति क्रीडति सति विगलितनिजोत्कर्षात् गतनिजभाग्यात् ईर्ष्यावशेन असहिष्णुतया अन्यतोन्यस्मिन् स्थले गता। कथंभूते हरौ साधारणप्रणये अन्य

गोपीतुल्यप्रेम्णि। अतएव क्वचिदपि लताकुंजे लताग्रहे लीना गुप्ता। कथंभूते कुंजे गुंजतां गंभीरशब्दं कुर्वताम् मधुव्रतानां भ्रमराणां मंडल्या समूहेन मुखरशिखरे शब्दायमानाग्रभागे अतएव दीनापि दुःखितापि ॥ १ ॥

श्लोकोक्तमर्थं गीतेनाह—

अथ पंचमप्रबंधो गुर्जरीरागेण रूपकताले गीयते.

संचरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशं ॥ चलितदृगंचलचंचलमौलिकपोलविलोलवतंसं ॥ १ ॥ रासे हरिमिह विहितविलासं स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥ ध्रु० ॥

संचरदिति। हे सखि मम मनः हरिं स्मरति गोचरं करोति सर्वानुभूतविषयत्वात् । कथंभूतं हरिं संचरता उद्गच्छता अधरसुधामधुरेण अधरामृतमनोहरेण ध्वनिना शब्देन मुखरितः शब्दितो मोहननामा वंशो येन। पुनः कीदृशं चलितेति चलितः आवर्जितः दृगंचलः कटाक्षो येन चंचलः दोलायमानो मौलिः शेखरो यस्य कपोलयोर्गंडस्थलयोर्विलोलौ चंचलौ वतंसौ कर्णाभरणे यस्य

तं ततः प्रत्येकं कर्मधारयः। पुनःकीदृशं इह रासे गोपीक्रीडायां विहितःकृतः विलासोक्रीडा येन तम्। मया सह कृतः परिहासः कर्म येन तम्॥१॥

चंद्रकचारुमयूरशिखंडकमंडलवलयितकेशं॥ प्रचुरपुरंदरधनुरनुरंजितमेदुरमुदिरसुवेशं॥२॥

चंद्रकेति। चंद्रकेण विचित्रवर्णचिन्हेन चारूणां मयूरशिखंडकानां मयूरपिच्छानां मंडलेन समूहेन वलयिताः वलयाकारेण वेष्टिताः केशाः येन अत एव प्रचुरेण विस्तीर्णेन पुरंदरधनुषा अनुरंजितश्चित्रितो मेदुरो निबिडस्निग्धो यो मुदिरो मेघस्तद्वत्सुवेशं सुंदरम्॥२॥

गोपकदंबनितंबवतीमुखचुंबनलंभितलोभं॥ बंधुजीवमधुराधरपल्लवमुल्लसितस्मितशोभं॥३॥

गोपेति। गोपकदंबस्य गोपसमूहस्य नितंबवतीनां स्त्रीणां मुखचुंबनेन लंभितः लोभो येन। पुनः कीदृशं बंधुजीवपुष्पवन्मधुरो मनोहरोऽधरपल्लवः ओष्ठपल्लवो यस्य। पुनः कीदृशं उल्लसितेन विकासितेन स्मितेन शोभा यस्य तम्॥३॥

विपुलपुलकभुजपल्लववलयितबल्लवयुवतिसहस्त्रं ॥ करचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणविभिन्नतमिस्त्रं ॥ ४ ॥

विपुलेति। विपुलाः बहुलाः पुलका रोमोद्गमा ययोस्ताभ्यां भुजपल्लवाभ्यां वलयितं वेष्टितं बल्लवानां आभीराणां युवतिसहस्त्रं गोपिकावृंदं येन। पुनःकीदृशं करौ चरणौ उरश्च एषां समाहारः करचरणोरस्तस्मिन्वर्तमानानां मणिगणयुक्तभूषणानां किरणेन दीप्त्या विभिन्नं नाशितं तमिस्त्रमंधकारो येन सः तं ॥ ४ ॥

जलदपटलचलदिंदुविनिंदकचंदनतिलकललाटं ॥ पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटम् ॥ ५ ॥

जलदेति। पुनःकीदृशं हरिं जलदपटले मेघसमूहे चलतः इंदोश्चंद्रस्य विनिंदकं समानं चंदनतिलकं चंदनकृततिलकं यत्र तादृशं ललाटं यस्य। अभूतोपमेयं। क्वचिज्जलदपटलचलदिंदुविनिंदकचंदनबिंदुललाटमिति पाठः। तदा जलदपटले चलन्संचरन् य इंदुश्चंद्रस्तस्य विशेषेण निंदकस्तिरस्कारकः चंदनबिंदुमंडलाकृतितिलको ललाटे

यस्य तं। पुनः कीदृशं पीनौ मांसलौ यौ पयोधरौ स्तनौ तयोः परिसरस्य पर्यंतदेशस्य मर्दने निर्दयं दयारहितं हृदयकपाटं कपाटवद्विस्तीर्णं हृदयं यस्य तादृशम् ॥ ५ ॥

मणिमयमकरमनोहरकुंडलमंडितगंडमुदारं ॥ पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारं ॥ ६ ॥

मणिमयेति। मणिमयेन मणिरूपेण मकरवन्मनोहराभ्यां कुंडलाभ्यां मंडितोऽलंकृतो गंडो गंडस्थलं यस्य। पुनः कीदृशं उदारं महांतं अभीष्टदातारं वा। पुनःकीदृशं पीतं वसनं वस्त्रं यस्य। महत्त्वमाह अनुगता आश्रिता ये मुनिवराः शुकनारदादयः मनुजाः परीक्षिदादयः सुरवरा ब्रह्मरुद्रादयः असुराः प्रह्लादादयस्ते परिवाराः परिजनाः यस्य तादृशं। द्वंद्वांते वरपदस्य तेषां वरा इति ग्रहणम् ॥ ६ ॥

विशदकदंबतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयंतं ॥ मामपि किमपि तरंगदनंगदृशा मनसा रमयंतं ॥ ७ ॥

विशदेति। विशदकदंबतले मिलितं उपस्थितं। पुनःकीदृशं कलिकलुषात्कलिकालजातपापाद्भयं

तन्नाशयंतं। पुनः कीदृशं मां अपि किमपि अनिर्वच नीयं यथा स्यात्तथा तरंगन् उद्गच्छन् अनंगयोगो यस्यां तादृश्या दृष्ट्या मनसा हृदयेन च रमयंतं॥७

श्रीजयदेवभणितमतिसुंदरमोहनमधुरिपुरूपं ॥ हरिचरणस्मरणं प्रति संप्रति पुण्यवतामनुरूपं ॥ ८ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे पंचमः प्रबंधः॥ ५॥

श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवभणितं पुण्यवतां भक्तानां हरिचरणयोः स्मरणं प्रति अनुरूपं योग्यं भवतु इत्यध्याहारः । कथंभूतं अतिसुंदरं मोहनं मोहकारकं मधुरिपोः रूपं कृष्णस्य रूपं यस्मिन् ॥ ८ ॥

इदानीं राधायाः कृष्णे वसतश्चेतसो वश्यत्वमाह—

श्लोकः ॥ गणयति गुणग्रामं भ्रामं भ्रमादपि नेहते वहति च परीतोषं दोषं विमुंचति दूरतः॥युवतिषु चलत्तृष्णे कृष्णे विहारिणि मां विना पुनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किं॥ १ ॥

हेसखि मम मनश्चित्तंपुनरप्यधुनापि कृष्णे कामिच्छां करोति किं करोमि निवृत्तौ उपायांतरं

नास्तीत्यर्थः। युवतिषु चलत्तृष्णे जाताभिलाषे। पुनः कीदृशे मां विना विहारिणि क्रीडाशीले। कीदृशं मनः वामं अवशमित्यर्थः। वामत्वे कारणमाह मम मनः सापराधस्यापि कृष्णस्य गुणग्रामं गुणसमूहं गणयति भ्रमादपि भ्रामं विस्मरणं नेहते नचेष्टते। भाममपीति पाठे भामं क्रोधं नेहते न वांछति तद्गुणाकर्णनेन परितोषं संतोषं वहति दोषं मदीयावज्ञादिकं दूरत एव मुंचति परित्यजति ॥ १ ॥

पुनरपि राधा गीतेन सखीमाह–

अथ षष्ठप्रबंधो मालवरागेण एकतालीताले गीयते.

निभृतनिकुंजगृहंगतया निशि रहसि निलीय वसंतं ॥ चकितविलोकितसकलदिशा रतिरभसभरेण हसंतं ॥ १ ॥ सखि हे केशिमथनमुदारं रमय मया सह मदनमनोरथभावितया सविकारं ॥ धृ० ॥

निभृतेति। हेसखि त्वं केशिमथनं कृष्णं मया सह रमय क्रीडां कारय। कीदृशं कृष्णं उदारं महांतं। कथंभूतया मया मदनस्य मनोरथः इच्छास्मिन् भावो रत्याख्यः संजातो यस्याः। कथंभूतं कृष्णं सविकारं भावसहितं। कीदृश्या मया निभृतं

गूढं यन्निकुंजगृहं तत्र गतया प्राप्तया। कथंभूतं कृष्णं निशि रात्रौ रहसि एकांतस्थले निलीय तिरोहितो भूत्वा वसंतं। तिष्ठंतं कथंभूतया मया चकितं सभयं यथातथा विलोकिता दृष्टाः सकलदिशो यया। पुनः कथंभूतं कृष्णं रते रभस उत्साहस्तस्य भरेण आधिक्येन हसंतं सस्मितमुखं। अस्मिन् गीते पुर्वार्द्धे राधाविशेषणं उत्तरार्द्धे कृष्णस्येति बोद्धव्यं ॥ १ ॥

प्रथमसमागमलज्जितया पटुचाटुशतैर
नुकूलं ॥ मृदुमधुरस्मितभाषितया शि
थिलीकृतजघनदुकूलं ॥ २ ॥

प्रथमेति। प्रथमसमागमेन नूतनसान्निध्येन लज्जितया लज्जायुक्तया। कथंभूतं कृष्णं वैलक्ष्यदूरीकरणाय पटुचाटुशतानि कुशलानि यानि चाटुशतानि स्तवशतानि तैरनुकूलं आनुकूल्यकारकं। मृदु कोमलं मधुरं स्मितपूर्वकं भाषितं यस्याः सा तया। शिथिलीकृतं जघनदुकूलं जघनास्थितं पट्टवस्त्रं येन तं ॥ २ ॥

किसलयशयननिवेशितया चिरमुरसि
ममैव शयानं ॥ कृतपरिरंभणचुंबनया
परिरभ्य कृताधरपानं ॥ ३ ॥

किसलयेति। किसलयशयने पल्लवकृतशय्यायां निवेशितया। कथंभूतं कृष्णं ममैवोरसि वक्षःस्थले चिरं शयानं कृतालिंगनमित्यर्थः। कथंभूतया मया कृतं परिरंभणपूर्वकं आलिंगनपूर्वकं चुंबनं यया सा तया। कथंभूतं कृष्णं परिरभ्य आलिंग्य कृतं अधरपानं ओष्ठपानं येन सः तं॥ ३॥

अलसनिमीलितलोचनया पुलकावलि
ललितकपोलं ॥ श्रमजलसिक्तकलेवर
या वरमदनमदादतिलोलं॥ ४॥

अलसेति। अलसेन सुरतसौख्येन निमीलिते मुद्रिते नेत्रे यस्याः सा तया। पुलकावल्या रोमांचपंक्त्या ललितौ मनोहरौ कपोलौ यस्य तं। श्रमजलेन सुरतश्रमजनितेन वारिणा सिक्तं कलेवरं शरीरं यस्यास्तया। वरमदनमदात् उत्तमकामजनितहर्षात् अतिलोलं अतिचंचलं सतृष्णमित्यर्थः॥४॥

कोकिलकलरवकूजितया जितमनसि
जतंत्रविचारं ॥ श्लथकुसुमाकुलकुंतलया
नखलिखितघनस्तनभारं ॥ ५॥

कोकिलेति। कोकिलकलरववत् अव्यक्तध्वनिवत् कूजितं शब्दो यस्यास्तया। जितः मनसिजस्य कामस्य तंत्रविचारः शास्त्रसिद्धांतो येन सः तं। श्ल

था: शिथिलाः कुसुमैः पुष्पैराकुलाः व्याप्ताः कुंत
लाः चूर्णकुंतलाः यस्याः सा तया। नखेन लिखित
श्चिन्हितो घनो निबिडः स्तनभारो येन स तं ॥५॥

चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुर
तवितानं ॥ मुखरविशृंखलमेखलया सक
चग्रहचुंबनदानं ॥ ६ ॥

चरणेति। चरणयोः पादयोः रणितौ शब्दितौ
मणियुक्तनूपुरौ यस्याः तया। परिपूरितं संपूर्णी
कृतंसुरतवितानं सुरतसमूहो येन तं। मुखरा श
ब्दायमाना विशृंखला उन्मुक्ता मेखला कांची य
स्याःसा तया।सकचग्रहं कचग्रहणसहितं चुंबनदा
नं यस्य तं ॥ ६ ॥

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलित
नयनसरोजम् ॥ निःसहनिपतिततनुलत
या मधुसूदनमुदितमनोजं ॥ ७ ॥

रतिसुखेति। रतिसुखसमय सुरतसुखकाले प्री
त्या अलसया आलस्ययुक्तया। दरमुकुलितनयन
सरोजं ईषन्मीलितनेत्रकमलं। निःसहं असमर्थं
निपतिता तनुलता शरीरलता यस्यास्तया। कथं
भूतं कृष्णं मधुदैत्यं सूदयतीति तं। उदितः जातो
मनोजः कामो यस्य तं ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपु निधुवनशीलं ॥ सुखमुत्कंठितराधिकया कथितं वितनोतु सलीलम् ॥८॥ इति श्री गीतगोविंदे षष्ठः प्रबंधः ॥

श्रीजयदेवेति। इदं श्रीजयदेवेन भणितं उक्तं गीतं कर्तृसुखं पारलौकिकसुखानि ऐहिकानि च वितनोतु विस्तारयतु। केषां गायतां शृण्वतां च। कथंभूतं श्रीजयदेवभणितं अतिशयमधिकं मधुरिपोः कृष्णस्य निधुवनशीलं सुरतचरितं यस्मिन्। पुनः कीदृशं उत्कंठितया राधिकया गोपवध्वा कथितं सलीलं शृंगाररसक्रियासहितं ॥ ८ ॥

अधुनाऽत्युत्कंठया सख्या नीयमाना सा गोपिगणवृतं कृष्णं दृष्ट्वा परावृत्य सखीमाह—

श्लोकः ॥ हस्तस्रस्तविलासवंशमनृजुभ्रूवल्लिमद्बल्लवीवृंदोत्सारिदृगंतवीक्षितमतिस्वेदार्द्रगंडस्थलं॥मामुद्वीक्ष्य विलज्जितस्मितसुधामुग्धाननं कानने गोविंदं व्रजसुंदरीगणवृतं पश्यामि हृष्यामि च १

हस्तेति। हेसखि गोविंदं अहं पश्यामि हृष्यामि हर्षं प्राप्नोमि च। पश्यामीति वर्तमानसामीप्या

र्त्तमानता। कथंभूतं गोविंदं कानने वृंदावने व्रज सुंदरीगणेन गोपीसमूहेन वृतं वेष्टितं। ननु सपत्नीभिः परिवृतं दृष्ट्वा कथं ते हर्ष इत्यत आह मां उद्वीक्ष्य दृष्ट्वा हस्तात्स्रस्तो व्यस्तो विगलितः विलासवंशः क्रीडावंशो यस्य तं। अनृजुभ्रूवल्लिमतीनां कुटिलभ्रूलतायुक्तानां गोपीनां समूहे उत्सारि ऊर्ध्वतिर्यग्गामिदृगंतेन कटाक्षेण वीक्षितमीक्षणं यस्य तं। मय्यागतायां भिया दृगंतचेष्टयान्यगोपीरपसारयंतमिति भावः। अतिस्वेदेनातिघर्मेणार्द्रं गंडस्थलं यस्य तं। विलज्जितस्मितं सलज्जहास्यं तदेव सुधामृतं तया मुग्धमाननं मनोहरं मुखं यस्य तं॥ १॥

पुनः विभावयन्नाह-

श्लोकः॥ दुरालोकस्तोकस्तबकनवकाशो
कलतिकाविकाशः कासारोपवनपवनो
पि व्यथयति॥ अपि भ्राम्यद्भृंगीरणि
तरमणीया न मुकुलप्रसूतिश्चूतानां सखि
शिखरिणीयं सुखयति॥ २॥

दुरालोकेति। हे सखि दुरालोक्यते वियोगिना मुद्वेगजनकत्वात् स्तोकोल्पः स्तबकः गुच्छो यस्य नवकाशोकलतिकायाः विकाशःउद्योतः मां व्यथ

यति पीयडति । किंच कासारोपवनस्य सरोवरानिकटवनस्य पवनोपि मां व्यथयति । कासार इत्यनेन वायोः शैत्यं उपवनसंबंधित्वेन सौगंध्यं वृक्षैरुपहतगतित्वेन मांद्यं च ध्वनितं । अपि च चूतानामाम्राणां इयं मुकुलप्रसूतिः कलिकोद्गमो मां न सुखयति। कथंभूता प्रसूतिः भ्राम्यंतीनां चलंतीनां भ्रमरांगनानां रणितैः शब्दितैः रमणीया मनोज्ञापीत्यर्थः । शिखरिणी प्रशस्ताग्रभागवतीभृंगीणां चलनं नायकान्वेषणार्थमिति ध्वनितं । शिखरिणीनामकं छंद इतीदं सूचितम् ॥ २ ॥

अधुना कविः लोकानाशिषयति—

श्लोकः ॥ साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धमिल्लमुल्लासितभ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजाबालार्द्धहस्तस्तनं॥गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य ललितां काचिच्चिरं चिंतयन्नंतर्मुग्धमनोहरो हरतु वः क्लेशं नवः केशवः॥ ३ ॥

साकूतेति। नवः शृंगारस्तरुणो वा केशवः वः युष्माकं भक्तानां क्लेशं दुःखं हरतु दूरीकरोतु। कीदृशः साकूतं साभिप्रायं स्मितमीषद्धास्यं यत्र गोपीनां निभृतं गोपीभावं निरीक्ष्य दृष्ट्वा कांचिद्दयितां अंतर्मनासि चिरं चिंतयन् मुग्धमनोहरः

मोहयुक्तसुंदरः । कथंभूतं निभृतं आकुलाकुलोत्यं तास्तव्यस्तः गलन् उन्मुक्तीभवन् धम्मिल्लः केशपाशो यत्र उल्लासिता उच्चैः कृता भ्रूवल्ली यत्र अलीकेन जृंभणादिच्छलेन दर्शिताः भुजाबालार्द्धहस्तस्तना यस्मिन् भुजे च बालाश्चार्द्धहस्तौ च स्तनौ चेति द्वंद्वः ॥ ३ ॥

॥ इतिश्रीकविराजश्रीजयदेवकृतेगीतगोविंदे महाकाव्ये अक्लेशकेशवोनाम सटीकोद्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥

अथ तृतीयसर्गः प्रारभ्यते.

एवं राधायाः विरहमुक्त्वा कृष्णस्यापि विरहव्यथां तस्यामाह—

श्लोकः ॥ कंसारिरपि संसारवासनाबंधश्रृंखलां ॥ राधामाधाय हृदये तत्याज व्रजसुंदरीः ॥ १ ॥

कंसेति । कंसारिरपि कृष्णोपि राधां हृदये मनसि आधाय स्थाप्य व्रजसुंदरीर्गोपीस्तत्याज त्यक्तवान् । कीदृशीं राधां संसारे वासना संस्कारस्तस्या बंधाय श्रृंखलां निगडरूपां । सौंदर्यवतीर्बह्वीरपि तत्याजेति राधायां कृष्णस्यानुरागातिशयो ध्वनितः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

पुनः किंकृतवान्–

श्लोकः ॥ इतस्ततस्तामनुसृत्य राधिका मनंगबाणव्रणखिन्नमानसः ॥ कृतानुतापः स कलिंदनंदिनीतटांतकुंजे निषसाद माधवः ॥ २ ॥

इतस्ततइति । स माधवः कलिंदनंदिन्याः यमुनायास्तटांतकुंजे तीरलतागृहे निषसाद स्थितवान् । किं कृत्वा इतस्ततःअनेकस्थानेषु तां राधिकां अनु सृत्यान्वेष्य । कीदृशः अनंगबाणव्रणेन कामशरक्षतेन खिन्नं दीनं मनो यस्य कृतानुतापः पश्चात्तापो येन सः ॥ २ ॥

कृतानुतापत्वमेवाह गीतेन–

अथ सप्तमप्रबंधः गुर्जरीरागेण प्रतिमठताले गीयते

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ॥ सापराधं तया मयापि न वारितातिभयेन ॥ १ ॥ हरिहरि हतादरतया गता सा कुपितेव ॥ ध्रु० ॥

मामिति । गीतस्यास्य गुर्जरीरागः प्रतिमंठतालः तयोर्लक्षणं प्राक् कथितं । हरिहरीतिखेदानुका

र सा राधा हतादरतया हतबहुमानत्वेन कुपितेव कोपं प्राप्तेव गता अन्यस्थाने गता। ननु सा कुपिता त्वया कथं ज्ञाता तत्राह मां कृष्णं वधूनिचयेन गोपीसमूहेन वृतं वेष्टितं विलोक्य चलिता इतो गता इति भिन्नैव वाक्यरचना। तर्हि सा गच्छंती त्वया किं न निवारिता तत्राह मयापि कृष्णेनापि सापराधतया कृतापराधत्वेन हेतुना अतिभयेन न वारिता। यद्वा कथंभूतेन मया अतिभयेनाति शयितं भयं यस्येति ॥ १ ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण। किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहेण॥ २॥

किंकरिष्यतीति। सा राधा चिरं विरहेण चिरकालं मद्वियोगेन किं करिष्यति विरहतापशांत्यर्थं कमुपायं करिष्यतीत्यर्थः। किं वदिष्यति। ननु एतावता तस्यामेव को वा ग्रहः अन्यगोपीजनस्य धनादिना चित्तव्यावर्तनं कर्तव्यं तत्राह तां राधां विना मम जनेन लोकेन किं। तद्वियोगेन सर्वजनपरित्यागात् धनेन किं। ननु धनं विना गृहसौख्यं न स्यात्तत्राह गृहेण किं प्रयोजनं न किमपि तद्वियोगेन वनवासांगीकारात्। ननु सुखास्पदं गृ

हं विना सुखं न स्यात्तत्राह मम सुखेन किं। तां विना सर्वं निष्फलमित्यर्थः। सैव मे सुखरूपेति भावः॥ २॥

चिंतयामि तदाननं कुटिलभ्रुरोषभरेण॥
शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताकुलं भ्रमरेण॥३

चिंतयामीति। अहं तस्याः राधायाः आननं मुखं चिंतयामि स्मरामि। कीदृशमाननं रोषभरेण क्रोधातिशयेन कुटिले वक्रे भ्रुवौ यत्र। किमिव उपरि व्याप्तशोणपद्ममिव। अत्र रोषारुणे मुखे शोणपद्मसादृश्यं बोध्यं। वारंवारं रोषाद्वक्रीभवंत्यो र्भ्रुवोर्भ्रमद्भ्रमरोपमा बोध्या॥ ३॥

तामहं हृदि संगतामनिशं भृशं रमयामि॥ किं वनेनुसरामि तामिह किं वृथा विलपामि॥ ४॥

तामिति। अहं हृदि संगतां राधां अनिशं वारंवारं भृशमतिशयेन रमयामि क्रीडयामीतिभावः। इह वने तां राधां किमनुसरामि हृदि संगतत्वादेव वृथा व्यर्थमेव किं विलपामि विलापं करोमि॥ ४॥

हृदि संगतां तां प्रत्याह—

तन्वि खिन्नमसूयया हृदयं तव कलयामि॥

तन्न वेद्मि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनया-
मि ॥ ५ ॥

तन्वीति। हे तन्वि असूयया असहिष्णुत्वेन दुःखितं तव हृदयं आकलयामि तर्कयामि तत्तस्मादहं न वेद्मि न जाने कुतः कुत्रगतासीति तेनकारणेन ते तुभ्यं नअनुनयामि नप्रसादयामि। "क्रियार्थोपपदस्ये" ति चतुर्थी ते इति ॥ ५ ॥

दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि॥
किं पुरेव ससंभ्रमं परिरंभणं न ददासि६

दृश्यसे इति। हे राधे त्वं मम पुरतः अग्रे गतागतं गमनागमनमेव विदधासि करोषीति दृश्यसे। तर्हि पुरेव पुर्ववत् ससंभ्रमं सवेगं परिरंभणमालिंगनं किं केन कारणेन न ददासि विरहिणो हि चित्तानुषंगात्सर्वतस्तामेव पश्यंति ॥ ६ ॥

क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ॥
देहि सुंदरिदर्शनं मम मन्मथेन दुनो-
मि ॥ ७ ॥

क्षम्यतामिति। हे सुंदरि पूर्वकृतमपराधं क्षम्यतां अपरमीदृशं तवापराधं कदापि न करोमि न करिष्यामि अत एव ममदर्शनं देहि। यतः अहं मन्मथेन कामेन दुनोमि पीडामनुभवामि ॥ ७ ॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रणतेन ॥ किं दुबिल्वसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन ॥ ८॥

इति श्रीगीतगोविंदे सप्तमः प्रबंधः

वर्णितमिति । जयदेवकेन स्वार्थे कः इदं गीतं वर्णितं। कीदृशेन जयदेवकेन हरेः प्रणतेन कृष्णस्याराधनपरेण। पुनः कीदृशेन किंदुबिल्वं जयदेव कुलं तदेव समुद्रस्तस्मात्संभवो यस्य एतादृशो रोहिणीरमणश्चंद्र इव यथा सागरादुत्पन्नश्चंद्रस्तथा किंदुबिल्वोत्पन्नो जयदेव इति। यद्वा किंदुबिल्व शासनं ॥ ८ ॥

इदानीं काम एव मे दुःखं प्रयच्छतीति तमुपालंभगोचरं करोमीत्याशयेनाह–

श्लोकः ॥ हृदि विसलता हारो नायं भुजंगमनायकः कुवलयदलश्रेणी कंठे न सा गरलद्युतिः॥ मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि प्रहर न हरभ्रांत्यानंगक्रुधा किमु धावसि ॥ १ ॥

हृदीति । हे अनंग त्वं मयि हरभ्रांत्या महादेव भ्रमेण न प्रहर मा प्रहारं कुरु। क्रुधा कोपेन किमु किमिति धावसि मारयितुं धावनं करोषि । कीदृशे मयि प्रियारहिते राधावियोगिनि मयि हरभ्रांत्या

न प्रहर प्रहारं मा कुरु। सर्वदा प्रियायुक्तो ऽहं त्व धुना प्रियारहित इति मयि हरभ्रमो न युक्त इति भावः। हरभ्रांतिं परिहरति हे काम मम हृदि बिस लतायाः हारो मृणाललताया हारस्तद्विरहजन्य संतापशांत्यर्थं धृतः नायं भुजंगमनायकः शेषः। इयं मे कंठे कुवलयदलानां नीलोत्पलानां श्रेणी पंक्तिः शैत्याय धृता न तु सा गरलद्युतिर्हाला हलदीप्तिः। इदं मलयजरजश्चंदनलेपः सर्वांगे ताप शांत्यर्थं धृतः न तु भस्म विभूतिः॥ १ ॥

पुष्पसायकत्वेन कामः प्रसिद्धोऽतः इमान् चूत मंजरीरूपानेव बाणान् धनुष्यारोप्य मां ताडयि ष्यतीति शंकया पुनरपि कामायैव दैन्यं करोति—

श्लोकः॥ पाणौ मा कुरु चूतसायकममुं मा चापमारोपय क्रीडानिर्जितविश्वमूर्छित जनाघातेन किं पौरुषं॥ तस्या एव मृगी दृशो मनसिज प्रेंखत्कटाक्षानिलज्वा लाजर्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि संधु क्षते॥ २ ॥

पाणाविति। हे क्रीडानिर्जितविश्व क्रीडया ली लया जितं भुवनं येन सः। अमुं चूतसायकं आ म्रपुष्पबाणं पाणौ हस्ते मा कुरु चापं धनुः मारो

पथ सशरं माकुरु हस्तेपि चेत्करोषि तर्ह्यमुं सायकं मा संधेहीत्यर्थः। हे मनसिज मदन यतः मूर्छितस्य मूर्छां प्राप्तस्य मादृशज्जनस्याघातेन पीडया किं ते पौरुषं कस्तव पुरुषार्थः न किमपी त्यर्थः। मूर्छितत्वे कारणमाह तस्या एव मृगीदृशः हरिणीनयनायाः। तस्याएवेति विरहाधिक्येन राधानामग्रहणाशक्तिः प्रतिपाद्यते। प्रेखंश्चतल तः कटाक्षा एवानलाः वन्हयस्तेषां श्रेण्या पंक्त्या जर्जरितं खंडखंडीभूतं मम मनः मनागपि स्वल्पमपि नाद्यापि संधुक्षते स्वस्थं न भवति।क्वचित्कटाक्षाशुगेतिपाठः तदा कटाक्षा एवाशुगा बाणाः २

ननु तत्कटाक्षादिचिंतनादेव तव दुःखं भवति मदनस्य तर्हि कोपराधस्तत्राह–

श्लोकः॥ भ्रूपल्लवो धनुरपांगतरंगितानि
बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण॥
तस्यामनंगजयजंगमदेवतायामस्त्राणिनि
र्जितजगंति किमर्पितानि॥ ३॥

भ्रूपल्लवइति। इतीत्थंप्रकारेण स्मरेण कामेन तस्यां राधायां अस्त्राणि अर्पितानि स्थापितानि किं तर्कयामि किं वितर्कैः।नन्वस्त्राणि वीरेण स्वहस्ते स्थापयितुमुचितानि नत्वन्यत्रेत्याह निर्जितानि

जगंति यैस्तानि तैरेवास्त्रैर्जगत्त्रयं जित्वा तत्र स्थापितानीति भावः। तर्ह्यन्यत्र किं स्थापितानीत्याह अनंगस्य कंदर्पस्य जये त्रैलोक्यविजये जंगमदेवतायां गमनशीलदेवतारूपायां। इतीतिकिं भ्रूपल्लवोभ्रूलता तदेव धनुः अपांगतरंगितानि कटाक्षनिरीक्षणानि एव बाणाः श्रवणपालिः कर्णप्रदेश एव गुणः प्रत्यंचा ॥ ३ ॥

अधुना मनोविषयीकृतां राधां प्रति स्वीयं दुःखमाह–

श्लोकः॥ भ्रूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मर्मव्यथां श्यामात्मा कुटिलः करोतु कबरीभारोपि मारोद्यमं॥ मोहं तावदयं च तन्वि तनुतां बिंबाधरो रागवान् सद्वृत्तस्तनमंडलस्तव कथं प्राणैर्मम क्रीडति॥ ४॥

भ्रूचापइति। हेतन्वि कृशांगि भ्रूचापे भ्रुवावेव चापो धनुस्तत्र निहितः अर्पितः कटाक्षविशिखः कटाक्षबाणः मर्मव्यथां मर्मपीडां तावन्निर्मातु करोतु विशिखस्य मर्मव्यथाजनकत्वं युज्यत एवेतिभावः। अनु च श्यामात्मा श्यामवर्णः कुटिलः वक्राकारः कबरीभारोपि केशसमूहोपि मारो

थमं कामौन्नत्यं तावत्करोतु। योंतर्मलिनः कुटिलश्च भवति सोन्यमारणाय यत्त एवेति सूचितं। अयं च बिंबाधरः बिंबोष्ठः मोहं तनुतां विस्तारयतां। कथंभूतो बिंबाधरः रागवान् लोहितवर्णः रागिणो विषयिणः मोहो ममत्वं युज्यत एव सद्वृत्तः साधुवर्तुलः तव स्तनमंडलः मम प्राणैः कथं क्रीडति। ये सद्वृत्ताः सन्मार्गप्रवर्तकास्ते तु परप्राणघातका न भवंति विरोधनामालंकारः॥४॥

श्लोकः॥ तानि स्पर्शसुखानि ते च तरला स्निग्धा दृशोर्विभ्रमास्तद्वक्त्रांबुजसौरभं स च सुधास्यंदी गिरां वक्रिमा ॥ सा बिंबाधरमाधुरीति विषयासंगेपि मन्मानसं तस्यां लग्नसमाधि हंत विरहव्याधिः कथं वर्तते॥५॥

तानीति। तान्येव स्पर्शसुखानि यानि पुरा नायिकासंगमानुभूतानि। एतेन त्वगिंद्रियविषयलाभः। ते च तरलाश्चंचलाः स्निग्धाः प्रेमान्विताः दृशोश्चक्षुषोर्विभ्रमा विलासाः। एतेन रूपं तदेव वक्त्रांबुजसौरभं वदनकमलसुरभित्वं। एतेन गंधत्वं। स च सुधास्यंदी अमृतद्रवयुक्तः गिरां वचसां यः वक्रिमा वक्रत्वं। एतेन शब्दः। सा च बिंबाधरमाधु

री बिंबसदृशौष्ठमाधुर्यं तदेव। एतेन रसः। इत्येवं प्रकारेण विषयासंगेपि तस्या रूपरसस्पर्शादीनां सान्निध्येपि मम मानसं मनस्तस्यां राधायां लग्न समाधिं प्राप्तस्थानं चेद्यदि तदा हंत इति खेदे विरहव्याधिः व्यथा कथं वर्तते। ध्यानयुक्तस्य योगिनो व्याधिनाशात् ॥ ५ ॥

अधुना कविः सर्गांते भक्तानाशिषयति—

श्लोकः ॥ तिर्यक्कंठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य वंशोच्चरद्गीतस्थानकृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिताः ॥ संमुग्धं मधुसूदनस्य मधुरे राधामुखेंदौ मृदुस्पंदं कंदलिताश्चिरं ददतु वः क्षेमं कटाक्षोर्मयः ॥ ६ ॥

तिर्यक्कंठेति। मधुसूदनस्य कृष्णस्य कटाक्षोर्मयः कटाक्षदर्शनतरंगाः वः युष्माकं भक्तानां क्षेमं कल्याणं ददतु प्रयच्छंतु। कीदृशाः मधुरे सुंदरे राधायाः मुखमिंदुरिव तस्मिन् संमुग्धं अव्यक्तं मृदुस्पंदं किंचिच्चलनं च यथा स्यात्तथा पल्लविताः। इंदुदर्शनात्तरंगाः अतीव भवंतीति कटाक्षाणां तरंगसाम्यं। नन्वन्यासु पश्यंतीषु कथं राधामुखचंद्र एव पल्लविता उर्मयः अतआह वंशादुच्चरत्सुवेणोर्निर्गच्छत्सु गीतस्थानेषु गानपदेषु कृतावधानैर्दत्त

मनोभिर्लक्षैर्गोपांगनासहस्रैर्न संलक्षिताः न ज्ञाताः। कथंभूतस्य मधुसूदनस्य तिर्यग्वक्रः कंठो यस्य विलोलश्चंचलो मौलिर्मस्तकः किरीटो वा यस्य तरलश्चंचल उत्तंसः अवतंसो यस्य सः पश्चात्कर्मधारयः। लक्षपदं बहुत्वोपलक्षकं। मुग्धो हरिर्विरहीत्यर्थः॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

इति श्रीकविराजश्रीजयदेवकृते गीतगोविंदे महाकाव्ये मधुसूदनो नाम सटीकस्तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः सर्गः प्रारभ्यते

इदानीं राधासखी कृष्णं प्रत्याह—

श्लोकः ॥ यमुनातीरवानीरनिकुंजे मंदमास्थितम् ॥ प्राह प्रेमभरोद्भ्रांतं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

यमुनेति। राधिकायाः सखी माधवं कृष्णं वक्ष्यमाणं प्राह उक्तवती। कीदृशं माधवं यमुनायास्तीरे यो वानीरकुंजः वेतसोपलक्षितं लतागृहं तस्मिन् मंदं तूष्णीं आस्थितं आसीनं। पुनःकीदृशं प्रेम्णा राधायां प्रेमातिशयेन उद्भ्रांतं उद्विग्नचित्तं कथं मयि प्रसादं यास्यतीत्युद्भ्रांतं ॥ १ ॥

उक्तश्लोकार्थं गीतेनाह–

अथ अष्टमप्रबंधः कर्णाटकरागेण एकतालीताले गीयते

निंदति चंदनमिंदुकिरणमनुनिंदति खेदमधीरं ॥ व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरं ॥ १ ॥ सा विरहे तव दीना माधव मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना ॥ ध्रु० ॥

निंदतीति। अस्य कर्णाटकरागः तल्लक्षणं "कपोलपाणिर्गजदंतपत्रमेकं वहन् दक्षिणकर्णपूरे। स स्तूयमानः सुरचारणौघैः कर्णाटरागः सितनीलकंठः" इति। अत्र गीते विरहोत्कंठावर्णनीया "वासकसज्जा सोत्कंठा स्वाधीनभर्तृका तथा। कलहांतरिता चापि विप्रलब्धाभिसारिका। खंडिता प्रोषिता चैव वनिताश्चाष्टसंभृताः"। तत्र विरहोत्कंठालक्षणंभरतोक्तं। "यस्याः समुचितेप्यन्हि प्रवासी नैति वल्लभः। सा स्मरानलसंतप्ता विरहोत्कंठिता मता" इति। गीतार्थस्तु हे माधव सा राधा तव विरहे सति दीना दुःखिता त्वयि त्वद्विषये भावनया अनुचिंतनेन कामबाणः कृष्णहृदये प्रविश्य स्थितां मां न पीडयिष्यतीति भावनया लीना प्र

वेष्टा। कस्मादिव मनसिजविशिखभयादिव। केन प्रकारेणेत्याह हेकृष्ण सा राधा चंदनं निंदति। इंदुकिरणं चंद्रदीधितिं अनुलक्षीकृत्य अधीरं अनल्पखेदं विंदति लभते। मलयसमीरं मलयवातं व्यालनिलयं सर्पस्थानं चंदनवृक्षस्तस्य मिलनेन स्पर्शनेन गरलमिव विषमिव कलयति मन्यते॥ १॥

अविरलनिपतितमदनशरादिव भवदवनाय विशालं॥ त्वद्धृदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालं॥ २॥

अविरलेति। हेकृष्ण सा राधा स्वहृदयमर्मणि सजलनलिनीदलजालं सजलकमलिनीपत्रसमूहमेव वर्म तनुत्रं करोति। कस्मै प्रयोजनाय भवदवनाय स्वहृदयस्थितस्य भवतो रक्षणाय। कस्मादिव अविरलं निरंतरं पतितो यो मदनशरः कामबाणस्तस्मादिव। कीदृशं वर्म विशालं विस्तीर्णं। त्वं तस्या हृदये सर्वदा इति भावः॥ २॥

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयं॥ व्रतमिव तव परिरंभसुखाय करोति कुसुमशयनीयं॥ ३॥

कुसुमेति। कुसुमशयनीयं पुष्पशय्यां करोति। कीदृशं अनल्पविलासकलाभिर्बहुतरक्रीडाकला

ग्रे परिकल्प्य कल्पनां कृत्वा मयि स्नेहं इदानीमपि न करोतीति विलापं करोतीति हसति। तव दर्शनेन विषीदति हास्यानंतरं आनर्थक्यात्। अत एव रोदिति। चंचति स्थानांतरं गच्छति स्थानांतरे आलिंगनादिकं करिष्यतीति अतएव तापं मुंचति मनस्तापं त्यजति ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयं ॥ हरिविरहाकुलबल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयं ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविंदे अष्टमः प्रबंधः

श्रीजयदेवेन भणितं कथितं गीतं मनसा चित्तेन अधिकं सातिशयं यदि नटनीयं नृत्तयितव्यं तदा हरिविरहेण कृष्णवियोगेनाकुलायाः बल्लवयुवत्याः राधायाः सखीवचनं गीतरूपं पठनीयं। श्रीजयदेवगीतेष्विदमतिशायितव्यमिति भावः॥ ८ ॥

गीतोक्तमर्थं श्लोकेनाह-

श्लोकः॥ आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते तापोऽपि श्वसितेन दावदहनज्वालाकलापायते ॥ सापि त्वद्विरहेण हंतहरिणीरूपायते हा कथं कंदर्पोऽपि यमायते विरचयञ्छार्दूलविक्रीडितं ॥१॥

आवास इति। हेकृष्ण हंतेति खेदानुकारे सा राधापि त्वद्विरहेण भवद्वियोगेन हरिणीरूपायते मृगीरूपमिवाचरति। कथमित्यतआह आवासो गृहं विपिनायते वनमिवाचरतीति। त्वद्विरहात् प्रियसखीमालापि सखीसमूहोपि स्वेच्छागमननिवारकतया जालायते जालमिवाचरति। तापोपि देहदाहोपि श्वसितेन श्वासोच्छ्वासेन दावदहनज्वालाकलापायते अरण्यवह्निज्वालापरंपरेवाचरति। कंदर्पोपि कथं यमायते यम इवाचरति। हाशब्दः स्वात्मनो दुःखाधिक्यसूचनार्थः। कीदृशः कंदर्पः शार्दूलविक्रीडितं व्याघ्रचेष्टितं विरचयन् मृगीमरणं शार्दूलादेव भवति॥ १॥

इदानीं सखी पुनरपि राधाया दुःखचेष्टितं गीतेनाह–

अथ नवमः प्रबंधो देशाखरागेण एकतालीताले गीयते

स्तनविनिहितमपि हारमुदारं॥ सा मनुते कृशतनुरिव भारं॥ १॥ राधिका विरहे तव केशव॥ ध्रु०॥

स्तनेति। गीतस्यास्य देशाखरागः एकतालीतालः। तल्लक्षणं "आस्फोटनाविष्कृतरोमहर्षो

नियुद्धसन्नद्धविशालबाहुः" । हे केशव कृष्ण तव विरहे जाते सति सा राधा एवं चेष्टते । कीदृशामित्यतआह कृशतनुः विरहकृशशरीरा सा स्तनविनिहितमपि स्तनयोः स्थापितं उदारं बहुमूल्यं हारमपि भारमिव मनुते ॥ १ ॥

सरसमसृणमपि मलयजपंकं ॥ पश्यति विषमिव वपुषि सशंकं ॥ २ ॥

सरसमिति । सा राधा सरसमसृणं सार्द्रचिक्कणद्रवरूपं मलयजपंकमपि चंदनलेपमपि वपुषि सशंकं विषमिव पश्यति तव विरहात् ॥ २ ॥

श्वसितपवनमनुपमपरिणाहं ॥ मदनदहनमिव वहति सदाहं ॥ ३ ॥

श्वसितेति । सा राधा श्वसितपवनं निश्वासवायुं मदनदहनमिव कामाग्निमिव वहति धारयति वायोरपि दाहकत्वात् । कीदृशं अनुपमः उपमारहितः परिणाहे विशालता यस्य तं अतिदीर्घं सदाहं उष्णत्वाद्दाहयुक्तं ॥ ३ ॥

दिशिदिशि किरति सजलकणजालं ॥ नयननलिनमिव विगलितनालं ॥ ४ ॥

दिशीति । सा राधा सजलकणजालं अश्रुबिंदुसमूहसहितं नयनमेव नलिनं पद्मं दिशिदिशि

भवद्दर्शनवांछया विकिरति क्षिपति । कीदृशमिव विगलितदंडमिव सर्वतः पश्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

नयनविषयमपि किसलयतल्पं ॥ कलयति विहितहुताशविकल्पं ॥ ५ ॥

नयनेति । सा राधा नयनविषयमपि नेत्रगोचरमपि किसलयतल्पं पल्लवशयनीयं न कलयति न जानाति । कथंभूतं विहितः कृतः हुताशस्याग्नेः विकल्पः संशयो यत्र तं । अतिसंतापजनकत्वात् तादृशं गणयति मनुते ॥ ५ ॥

त्यजति न पाणितलेन कपोलं ॥ बालशशिनमिव सायमलोलं ॥ ६ ॥

त्यजतीति । सा पाणितलेन हस्ततलेन कपोलं गंडस्थलं न त्यजति शंकितत्वात् । कमिव सायं संध्याकाले अलोलं निश्चलं बालशशिनमिव द्वितीयाचंद्रमिव । हस्तेनाच्छादितत्वात् संध्यासाम्यम् ॥ ६ ॥

हरिरितिहरिरिति जपति सकामं ॥ विरहविहितमरणेव निकामं ॥ ७ ॥

हरिरिति । सा निकाममतिशयेन सकामं साभिलाषं हरिर्हरिरिति जपति । कथंभूतेव विरहेण त्वद्वियोगेन विहितं कृतं मरणं यस्याः सेव । अन्येपि

...रण हासरीत मंत्रं जपंति ॥ ७ ॥
श्रीजयदेवभणितमिति गीतं ॥ सुखयतु केशवपदमुपनीतं ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीगीतगोविंदे नवमः प्रबंधः

श्रीजयदेवोक्तं इति पूर्वगीतं केशव एव पदं विश्रांतिस्थानं यस्य तत् भक्तं सुखयतु। कीदृशं उपनीतं उपस्थितीकृतं ॥ ८ ॥

अधुना सा तव विरहेणावश्यं मृगयति इति सूचयन् शार्दूलविक्रीडितवृत्तेन श्लोकेनाह—

श्लोकः ॥ सा रोमांचति सीत्करोति विलपत्युत्कंपते ताम्यति ध्यायत्युद्भ्रमति प्रमीलति पतत्युद्याति मूर्च्छत्यपि ॥ एतावत्यतनुज्वरे वरतनुर्जीवेन्न किं ते रसात्स्ववैद्यप्रतिम प्रसीदसि यदि त्यक्तोन्यथा हस्तकः ॥ १ ॥

सा रोमांचतीति। हे स्ववैद्यप्रतिम अश्विनीकुमारतुल्य यदि त्वं प्रसीदसि प्रसन्नो भवसि वरतनुः सुकुमारांगी सा राधा एतावति अतनुज्वरे सति तव रसात्किन्न जीवेत् अपि तु जीवेदेव। रसः शृंगारः औषधं च। अन्यथा प्रसन्नताभावे हस्तकः

हस्तालंभस्त्यक्तः। ज्वरे सति एते व्याधयो भवंति ते तस्यां वर्तंत इत्याह सा राधा रोमांचति सरोमांचा भवतीत्यर्थः। सीत्करोति सीत्कारशब्दं करोतीत्यर्थः। विलपति विलापं करोति। उत्कंपते सकंपा भवति। ताम्यति ग्लानियुक्ता भवति। ध्यायति चिंतयति। उद्भ्रमति उच्चैर्भ्रांता भवति प्रमीलति नेत्रनिमीलनं करोति। पतति शय्यादौ गच्छति। उद्याति उच्चैर्गच्छति। मूर्छति मूर्छां प्राप्नोति। ज्वरिणः पुरुषस्य एतावद्भवतीति ॥ १ ॥

पुनरुपेंद्रवज्रावृत्तेनाह–

श्लोकः॥ स्मरातुरां दैवतवैद्यहृद्य त्वदंग संगामृतमात्रसाध्यां ॥ विमुक्तबाधां कुरुषे न राधामुपेंद्रवज्रादपि दारुणोसि॥ २॥

स्मरातुरामिति। हे दैवतवैद्यवत् अश्विनीकुमारवत् हृद्य सुंदर हे उपेंद्र इंद्रानुज त्वं राधां विमुक्तबाधां त्यक्तपीडां न कुरुषे अतो वज्रात्कुलिशादपि दारुणोसि अधिकविषमोसि। स्मरातुरां कामार्तां। पुनः कीदृशीं त्वदंगसंगस्तव शरीरसंबंध एवामृतं तन्मात्रेण साध्यां प्रतिकार्यां ॥ २ ॥

एवंविधापि राधा त्वच्चिंतनेनैव जीवतीत्याह–

श्लोकः ॥ कंदर्पज्वरसंज्वराकुलतनोराश्चर्यमस्याश्चिरं चेतश्चंदनचंद्रमःकमलिनीचिंतासु संताम्यति ॥ किंतु क्षांतिवशेन शीतलतनुं त्वामेवमेकं प्रियं ध्यायंती रहसि स्थिता कथमसौ क्षीणा क्षणं प्राणिति ॥ ३ ॥

कंदर्पेति । हे कृष्ण अस्या राधायाश्चेतो मनः चिरं चिरकालं चंदनस्य चंद्रमसः कमलिन्याश्च चिंतासु स्मरणेष्वपि संताम्यति ग्लानिं प्राप्नोति । इदं महदाश्चर्यं । कीदृश्याः अस्याः कंदर्पज्वरेण तापेन यः संज्वरः पीडा तेनाकुला चंचला तनुः शरीरं यस्यास्तस्याः । किंतु रहसि एकांते स्थितासौ राधा त्वामेवं एकं असाधारणं प्रियं वल्लभं ध्यायंती । क्षणं मुहूर्तं क्षांतिवशेन क्षांत्यावृत्ततया । त्वत्कांतिवशेनेतिपाठः । तदा अस्मिन्क्षणेनायातः क्षणांतरे आगमिष्यतीति अनुरागेण कथं प्राणिति जीवतीति । कथमिति प्रश्ने । कीदृशी क्षीणा कृशांगी ॥ ३ ॥

पुनरपि उद्दीपनविभावेन विरहोद्रेकं पुष्पिताग्रावृत्तेनाह—

श्लोकः॥ क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे न-
यननिमीलनखिन्नया यया ते॥ श्वसिति
कथमसौ रसालशाखां चिरविरहेण वि-
लोक्य पुष्पिताग्राम्॥ ४॥

क्षणमिति। हे कृष्ण यया राधया ते वियोगः पुरा पूर्वं क्षणमपि न सेहे न सोढः। कीदृश्या राधया नयनयोर्नेत्रयोर्निमीलनेन निरंतरदर्शनघातात्चक्षुर्निमेषेण खिन्नया दुःखितया। असौ राधा चिरविरहेण तव चिरवियोगेन कथं केन प्रकारेण श्वसिति जीवतीति न ज्ञायते। किं कृत्वा वसंते पुष्पितोऽग्रभागो यस्यास्तां रसालस्याम्रस्य शाखां विलोक्य दृष्ट्वा॥ ४॥

इदानीं कथोपक्रमं त्यक्त्वा कविर्भक्तानाशिषयति शार्दूलविक्रीडितवृत्तेन—

श्लोकः॥ वृष्टिव्याकुलगोकुलावनरसादु-
द्धृत्य गोवर्धनं बिभ्रद्वल्लवसुंदरीभिरधि-
कानंदाच्चिरं चुंबितः॥ कंदर्पेण तदर्पिता-
धरतटीसिंदूरमुद्रांकितो बाहुर्गोपतनोस्त-
नोतु भवतां श्रेयांसि कंसद्विषः॥ ५॥

वृष्टीति। गोपतनोर्गोपशरीरस्य कंसद्विषः कृष्णस्य बाहुर्हस्तो भवतस्तव भक्तस्येत्यर्थः श्रेयां

स कल्याणानि तनोतु विस्तारयतु । कथंभूतो
बाहुः वृष्ट्या जलवर्षेण व्याकुलस्य दुःखितस्य
गोकुलस्य गोपसमूहस्य अवनं पालनं तत्र रसो
नुरागो वीर्यं वा तस्माद्गोवर्द्धनं पर्वतं उद्धृत्य उ
त्पाट्य चिरं सप्ताहं बिभ्रत् धारयन् । पुनः की
दृशः बल्लवीभिर्गोपीभिरधिकानंदादतिहर्षाच्चुंबि
तः कंदर्पेण कामवशात्ताभिर्गोपीभिः अर्पिताः स्था
पिताः अधरतत्य एव सिंदूरचिह्नानि लोहितत्वात्
तैरंकिताश्चेति ॥ ५ ॥

इति श्रीकविराजश्रीजयदेवकृते गीतगो
विंदे महाकाव्ये स्निग्धमाधवो नाम
सटीकश्चतुर्थः सर्गः

अथ पंचमः सर्गः प्रारभ्यते

इदानीं कृष्णप्रेरिता सखी राधामाह—

श्लोकः ॥ अहमिह निवसामि याहि रा
धामनुनय मद्वचनेन चानयेथाः ॥ इति म
धुरिपुणा सखी नियुक्ता स्वयमिदमेत्य पु
नर्जगाद राधाम् ॥ १ ॥

अहमिति । इति मधुरिपुणा कृष्णेन नियुक्ता
प्रेरिता सखी स्वयमेत्य इदं वक्ष्यमाणं राधां पुन
र्जगाद ऊचे । इतीति किं हे सखि अहमिह कुंजे

निवसामि स्थितोस्मि त्वं राधां प्रति याहि अनुन
य च सांत्वय मद्वचनेन मद्वचसा राधामानयेथाश्च
आनयस्व इति ॥ १ ॥

यत्सखी जगाद तदेव गीतेनाह—

अथ दशमप्रबंधो वराडिरागेण रूपकताले गीयते

वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ॥
स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलना
य ॥ १ ॥ तव विरहे वनमाली सखि सी
दति ॥ ध्रु० ॥

वहतीति । गीतस्यास्य वराडी रागः रूपकता
लः तल्लक्षणं "विनोदयंती दयितं सुकेशी सुकंक
णा चामरचालनेन । कर्णे दधाना सुरपुष्पगुच्छं व
रांगनेयं कथिता वराडी" । अभिसारिका नायिका
वर्णनीया रसिकरसत्वे "संस्कृता प्राकृता मिश्रा त
तोपभ्रंशभाषणा । ततः प्रियतरा वेश्या सर्वतश्चा
भिसारिका" इति । तस्यालक्षणं भरतेनोक्तं "लज्जां
हित्वा समाकृष्य यौवनेन मदेन वा । अभिसारय
ते कांतं कीर्तिता साभिसारिका" । गीतार्थस्तु हे स
खि राधे त्वद्विरहे त्वद्वियोगे वनमाली कृष्णः सीद
ति दुःखितो भवति । कस्मिन्सति मदनं कामं उ

पनिधाय सहायं कृत्वा मलयसमीरे दक्षिणसंबं धिनि पवने वहति सति विरहिणां वियोगिनां हृदयदलनाय आस्फोटनाय कुसुमानां निकरे समूहे स्फुटति सति विकसति सति ॥ १ ॥

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति॥प
ततिमदनविशिखेविलपतिविकलतरोऽति२

दहतीति । हेराधे सः कृष्णः शिशिरमयूखे हिमकरे दहति सति संतापं जनयति सति मरणमनुकरोति दशमावस्थाजनितपीडामनुभवति त्वत्प्राप्त्याशया कष्टेन जीवनं धारयतीत्यर्थः । मदनविशिखे कामबाणे पतति सति अति विलपति अतिशयेन विलापं करोति । कीदृशः कृष्णः विकलतरः विव्हलतरः ॥ २ ॥

ध्वनति मधुपसमूहे श्रवणमपिदधाति ॥
मनसि वलितविरहे निशिनिशि रुजमुप
याति ॥ ३ ॥

ध्वनतीति । मधु पिबंति ते मधुपा भ्रमरास्तेषां समूहे ध्वनति शब्दं कुर्वति सति श्रवणं कर्णौ अपिदधाति अंगुल्यग्रेणाच्छादयति । मनसि वलितविरहे सति निशिनिशि प्रतिरात्रं रुजं पीडां उपयाति प्राप्नोति ॥ ३ ॥

वसति विपिनविताने त्यजति ललितम पि धाम ॥ लुठति धरणिशयने बहुविल पति तव नाम ॥ ४ ॥

वसतीति। सा विपिनविताने अरण्यविस्तारे वस ति तिष्ठति। ललितमपि धाम सुंदरमपि गृहं त्य जति। पृथ्वीशय्यायां लुठति विचेष्टते। तव नाम बहु अनेकवारं विलपति। अथ वा धाम शरीरं अ खिललावण्यास्पदं श्रीविग्रहमपि त्वां विना ना शास्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भणति कविजयदेव इति विरहविलसिते न ॥ मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृ तेन ॥ ५ ॥

इति श्रीगीतगोविंदे दशमः प्रबंधः

भणतीति। कविजयदेवे इति हरेः विरहस्य वि योगस्य विलसितेन विलासितेन भणति सति वियोगचेष्टितं कथयति सतीत्यर्थः। हरिः कृष्णः मनसि जयदेवसंबंधिचित्ते सुकृतेन पूर्वार्जितपु ण्येन हेतुना उदयतु उदयं प्राप्नोतु। कीदृशे मनसि रभसस्य हर्षस्य विभव आधिक्यं यस्मिन् ॥ ५ ॥

किंच त्वत्प्राप्त्यर्थं तपः करोतीत्याह–

श्लोकः ॥ पुर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरा

सादिताः सिद्धयस्तास्मिन्नेव निकुंजमन्म
थमहातीर्थे पुनर्माधवः ॥ ध्यायंस्त्वामनिशं
जपन्नपि तवैवालापमंत्रावलिं भूयस्त्वत्कु
चकुंभनिर्भरपरीरंभामृतंवांछति ॥ १ ॥

पूर्वमिति । श्रीकृष्णस्तस्मिन्नेव निकुंजमन्मथ महातीर्थे निकुंजमेव लतागृहमेव मन्मथमहातीर्थं कामतीर्थं तत्र पुनस्त्वां अनिशं वारंवारं ध्यायन् तवैव आलापमेव संभाषणमेव मंत्रावलिं मंत्राक्षरसमूहं जपन्निव भूयः पुनरपि त्वत्कुचकुंभनिर्भरपरीरंभामृतं त्वदीयस्तनकलशगाढालिंगनं पीयूषमिवामृतमिव वांछति तस्मिन् । कस्मिन् यत्र महातीर्थे त्वया समं पूर्वं रतिपतेः कामस्य सिद्धयो मनोरथाः आसादिताः प्राप्ताः यथा सिद्धिप्राप्त्यनंतरं मोक्षामृतं प्राप्यते तद्वत् ॥ १ ॥

अथ एकादशप्रबंधः केदाररागेण एक
तालीताले गीयते

रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोह
रवेषं ॥ न कुरु नितंबिनि गमनविलंबन
मनुसर तं हृदयेशं ॥ १ ॥ धीरसमीरे यमु
नातीरे वसति वने वनमाली ॥ गोपीपीन

पयोधरमर्दनचंचलकरयुगशाली ॥ ध्रु० ॥

इतिपदार्थपाठः कुत्रचिदस्ति । गोपीपीनपयोधरयोर्मर्दनेन चंचलेन करयुगेनाढ्यः । "आढ्यः शालीति विख्यातः"। हेराधे यमुनातीरे वने यमुनातीरविषये वने अथवा वेतसवने वनमाली श्रीकृष्णो वसति । किंभूते वने धीरो मंदः समीरो वायुर्यत्र। एतेन वायोस्त्रैविध्यमुक्तं तस्याश्च स्थानोत्कंठा जनिता इति ध्रुवपदम्। हेनितंबिनि त्वं तं वनमालिनमनुसर अनुगच्छ गमनविलंबनं अभिसाराय कालातिक्रमं न कुरु मा कृथाः। हेनितंबिनि बृहन्नितंबत्वाच्चलितुं न शक्नोतीति तां त्वरयति। किंभूतं रतिः संभोगसुखं सारमुत्कृष्टं यत्र। अभिस्त्रियतेऽस्मिन्नित्यभिसारः संकेतस्थानं तत्र गतं प्राप्तं। पुनः कथंभूतं हृदयेशं तव मनस्तदधीनमित्यर्थः। अथवा हृदये वर्तमानं तं वनमालिनमिति योज्यं। किंभूतं आयुरेवेदमितिवत् केवलसुखहेतुत्वात् शमेव ॥ १ ॥

अपि च-

नामसमेतं कृतसंकेतं वादयते मृदुवेणुं ॥
बहु मनुते तनुते तनुसंगतपवनचलितमपि रेणुं ॥ २ ॥

नामसमेतमिति । हेराधे हरिः मृदुवेणुं को

मलं वंशं वादयते । मृद्विति क्रियाविशेषणं । कथं यथा स्यात् तव नामाक्षरसंयुक्तं कृतसंकेतं यथा स्यात्तथा च पुनः ततो वने तनुसंगतपवनचलितं रेणुमपि बहु मनुते । कथं यथा भवति अतनु अनल्पं यथा भवति ॥ २ ॥

पतति पतत्रे विचलति पत्रे शंकितभवदुपयानं ॥ रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पंथानं ॥ ३ ॥

पततीति । हेराधे कृष्णः शयनं रचयति तव पंथानं पश्यति । कथं भवति सचकितनयनं यथा स्यात् । किंभूतं तव पंथानं शंकितं भवत्या उपयानं आगमो यत्र तं पुंवद्भावात् भवतीशब्दस्य पुंस्त्वं । क्व सति पतत्रे पक्षिणि पतति वृक्षांतरं गच्छति सति । पुनः क्व सति वृक्षपत्रे चलति सति ॥ ३ ॥

मुखरमधीरं त्यज मंजीरं रिपुमिव केलिसुलोलं ॥ चल सखि कुंजं सतिमिरपुंजं शीलय नीलनिचोलं ॥ ४ ॥

हेसखि राधे त्वं कुंजं चल । अभिसारानुरूपां सामग्रीं शिक्षयति । मंजीरं नूपुरं त्यज किंभूतं नूपुरं अधीरं अज्ञं अतएव मुखरं वाचालं अभिसारो

च्चितं न जानाति । अथ वा साध्वेतन्मंजीरस्य मुखरस्य यतो निमित्तवन्नैमित्तिकं । कुतः मंजीर मधीरमित्युक्तेः । पुनः किंभूतं केलौ क्रीडायां सुलोलं अतएव रिपुमिव । अपि च । नीलनिचोलं नीलं कृष्णं वस्त्रं शीलय परिधेहि । किंविशिष्टं कुंजं तिमिरपुंजेन सहितं अथवा सतिमिरं पुंजं यथा स्यात्तथा चल । उद्योतहीनाभिसारो युक्तः ॥ ४ ॥

उरसि मुरारेरुपहितहारे घन इव तरलबलाके ॥ तडिदिव पीते रतिविपरीते राजसि सुकृतविपाके ॥ ५ ॥

हेपीते पीतवर्णे गौरि त्वं मुरारेः उरसि सुकृतविपाके दुरापपरिणामे राजसि राजयिष्यसि । वर्तमानसामीप्ये लट् । किंविशिष्टे उरसि उपहितहारे आरोपितहारे । कथं कस्मिन्निव तरलबलाके घन इव मेघइव चंचलपक्षिविशेषे । केव तडिदिव कदा रतिविपरीते पुरुषायितसुरतसमये उपहितहारं उरः तरलबलाकाघनेनोपमीयते । सा पीता तडित् तस्यां पुरुषायितत्वे चंचलत्वं ॥ ५ ॥

विगलितवसनं परिहृतरशनं घटय जघनमपिधानं ॥ किसलयशयने पंकजनयने निधिमिव हर्षनिदानम् ॥ ६ ॥

हे राधे किसलयशयनीये वर्तमाने पंकजनयने पुंडरीकाक्षे जघनं घटय आरोपय। किंभूतं विगलितवसनं स्वयमेव तत एव परिहृतरशनं त्यक्तमेखलं। अतएव वसनाभावात् अपिधानं पिधानरहितं। अतएव निधिनोपमीयते। किमिव निधिमिव। किंभूतं निधिं हर्षनिदानं हर्षस्य आदिकारणम् ॥ ६ ॥

अपिच—

हरिरभिमानी रजनिरिदानीमियमपि
याति विरामं ॥ कुरु मम वचनं सत्वररच
नं पूरय मधुरिपुकामं ॥ ७॥

हरिरिति। हेराधे सत्वररचनं शीघ्रसाधनं यथा स्यात्तथा मम वचनं कुरु। किंतन्मम वचनं मधुरिपुकामं श्रीकृष्णवांछां पूरय। न चेत्किंस्यात् हरिरभिमानी अतो लाघवं न सहते पश्चात्त्वां त्यक्ष्यति पश्चादपि करिष्यसे चेत् इदानीमेव कुरु अन्यथेयं रात्रिरपि विरामं अवसानं याति गच्छति अभिसारिककालोपि यास्यति ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरम
णीयं ॥ प्रमुदितहृदयं हरिमतिसदयं नम

त सुकृतकमनीयं ॥ ८ ॥ इति श्रीगीतगो-
विंदे एकादशःप्रबंधः ॥

हेवैष्णवाः हरिं नमत नमस्कुरुत । किंभूतं हरिं जयदेवे सदयं किंविशिष्टे जयदेवे परमरम णीयं इदं पूर्वोक्तं भणति कथंप्रमुदितहृदयं।किंभूते कृतहरिसेवे। किंभूतं हरिं सुकृतमिव कमनीयं सुकृतेन वा कमनीयं अभिलक्षणीयम् ॥ ८ ॥

इदानीं सत्वरगमनायप्रोत्साहयति—

श्लोकः ॥ विकिरति मुहुः श्वासानाशाः पु
रो मुहुरीक्षते प्रविशति मुहुः कुंजं गुंजन्मु
हुर्बहु ताम्यति ॥रचयति मुहुः शय्यां पर्या
कुलं मुहुरीक्षते मदनकदनक्लांतः कांते प्रि
यस्तव वर्तते ॥ १ ॥

हेकांते तव प्रियः मदनेन कदनं ग्लानिः तेन श्रांतः क्लांतः तथाविधः सन् किंकरोतीत्याह त्वं नागतैवेति कृत्वा मुहुः श्वासान् विकिरति निःश्वासधाराः मुंचति पुरः अग्रे मुहुर्वारंवारं आशाः दिशः ईक्षते विलोकयति च व्याकुलतया कस्याः दिशः आगमिष्यतीति सर्वा दिशः एककालमवलोकयति तत्राप्यदृष्ट्वा बहिर्निर्यातस्तत्रैव निन्हुत इव तिष्ठतीति मुहुर्मुहुः प्रविशति वारंवारं

कुतोऽनागता किं केन विनिवारिता उत कुतो भयाद्वा इत्यादितस्याअनागमनहेतुं विमृश्य मुहुर्वारंवारं अव्यक्तशब्दं ताम्यति ग्लापयति । अथवा वृथेदं विमर्शनं आगमिष्यत्येवेति मुहुः शय्यां रचयति तथाप्यदृष्ट्वा पर्याकुलं यथा स्यात्तथा ममानुरागादधुना आगमिष्यत्येवेति मुहुरीक्षते इति कदनशब्दस्य तात्पर्यं । हरिणीच्छंदः दीपकालंकारः ॥ १ ॥

इदानीं सांप्रतं मे गंतुं योग्यमिति हेतुमाह—

श्लोकः ॥ त्वद्वाक्येन समं समग्रमधुना तिग्मांशुरस्तं गतो गोविंदस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सांद्रतां ॥ कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना तन्मुग्धे विफलं विलंबनमसौ रम्योभिसारक्षणः २

त्वद्वाक्येनेति । हे मुग्धे मूढे त्वद्वाक्येनासूयामानसहितेन समं सह समग्रं सामग्र्येणाधुना इदानीं तिग्मांशुः सूर्यः अस्तंगतः असूयामानसहितः सूर्योऽस्तंगतः अभिसरणकालोयमित्यर्थः । गोविंदस्य कृष्णस्य मनोरथेन इदानीं राधा आगमिष्यतीति वांछया समं सह तमः अंधकारः सांद्रतां निबिडतां प्राप्तं तमसि अभिसरणं योग्यमित्यर्थः । दीर्घा मद

ऽर्थना शीघ्रं गम्यतामिति मदीया प्रार्थना को कानां चक्रवाकानां करुणस्वनेन विरहदयाश ब्देन सदृशी योग्या यथा कोकानां करुणस्वनो नानाप्रकारः श्रूयते तथा मदीयाः काकूक्तयः सं प्रतिकार्यं भवंतीत्यर्थः। तस्माद्धेतोर्विलंबनं वि फलं। असौ अभिसारक्षणोभिसारकालो रम्यो ग मनयोग्य इत्यर्थः। सहोक्तिरलंकारः शार्दूलविक्री डितं वृत्तं॥२॥

अभिसारे रसाधिक्यं भवतीत्याह—

श्लोकः॥ आश्लेषादनुचुंबनादनुनखोल्लेखा दनुस्वांतजात् प्रौढोधादनुसंभ्रमादनुरता रंभादनुप्रीतयोः॥ अन्यार्थंगतयोर्भ्रमा न्मिलितयोः संभाषणैर्जानतोर्दंपत्योर्नि शि को न को न तमसि व्रीडाविमिश्रो र सः॥३॥

आश्लेषादिति। दंपत्योर्जायापत्योस्तमसि अं धकारे व्रीडाविमिश्रो लज्जायुक्तः कःकः रसो न भवेत् इति न अपि तु सव्रीडाः सर्व एव शृंगारा दिः रसो भवत्येव। कथंभूतयोर्दंपत्योः अन्यार्थे परस्त्रीपरपुरुषार्थे गतयोः संकेतस्थानं प्राप्तयोः। पुनः कीदृशयोः भ्रमाक्रांतेः गाढांधकारे रसात् मि

लितयोः संगतयोः। अनंतरं आश्लेषादिविशेषणानि योजनीयानि। तत्र एवं संभोगक्रमः प्रथमं आलिंगनं ततश्चुंबनं ततो नखक्षतं ततः कामोद्बोधः ततः संत्वरः ततो मैथुनं ततः प्रीतिस्ततो भावनमितिक्रममाह। आश्लेषादालिंगनादनु पश्चान्नखोल्लेखादनु नखक्षतात् पश्चात् स्वांतजात्प्रोद्बोधादनु कामबोधात् पश्चात्संभ्रमादनु वेगात् पश्चाद्रतारंभात् अनु सुरतोद्योगात् पश्चात्प्रीतयोस्तृप्तयोः। पुनः कीदृशयोः संभाषणैरालापैर्जानतोः न ममेयं भार्या नायं मम पतिरिति ॥ ३ ॥

इदानीं त्वल्लाभात्कृष्णः कृतार्थो भवत्वित्याह–

श्लोकः॥ सभयचकितं विन्यस्यंतीं दृशं तिमिरे पथि प्रतितरु मुहुः स्थित्वा मंदं पदानि वितन्वतीं ॥ कथमपि रहः प्राप्तामंगैरनंगतरंगिभिः सुमुखिसुभगः पश्यन् स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥ ४ ॥

सभयेति। हे सुमुखि सुवदने राधे सुभगः सौभाग्यवान् स कृष्णस्त्वां पश्यन् कृतार्थतां उपैतु प्राप्नोतु। कीदृशीं त्वां तिमिरे अंधकारसहिते पथि मार्गे सभयचकितं भयविस्मयाभ्यां सहितं यथा स्यात्तथा दृशं नेत्रं विन्यस्यंतीं निरीक्षयंतीं। निबि

डांधकारदर्शनाद्भूयः अंधकारे निःशंकागमनाद्वि स्मयः। पुनःकीदृशीं प्रतितरु प्रतिवृक्षे मुहुः पुनःपुनः स्थित्वा मंदं शनैः पदानि चरणव्यापारान् वितन्वतीं मे प्रियतमोऽत्रैवागमिष्यतीति मंदं चरणारविंदं धारयंतीति भावः। पुनः कीदृशीं कथमपि अंधकारस्य निबिडत्वात्केनापि प्रकारेण रहः एकांतस्थलं प्राप्तां। पुनः कीदृशीं कामस्य यस्तरंगः पुनरुद्बोधः स येषु तैः कामोल्लासिभिरंगैर्हस्तपादादिभिरुपलक्षितां। उपलक्षणे तृतीया ॥ ४ ॥

इदानीं कविः सर्गांते भक्तजनमाशिषयति—

श्लोकः॥ राधामुग्धमुखारविंदमधुपस्त्रैलो
क्यमौलिस्थलीनेपथ्योचितनीलरत्नमव
नीभारावतारक्षमः॥ स्वच्छंदं व्रजसुंदरी
जनमनस्तोषप्रदोषश्चिरं कंसध्वंसनधूम
केतुरवतु त्वां देवकीनंदनः॥ ५॥

राधेति। देवकीनंदनः श्रीकृष्णः त्वां भक्तं चिरं अवतु दुरिताद्रक्षतु। कीदृशः कृष्णः राधाया मुग्धं सुंदरं यन्मुखारविंदं मुखकमलं तस्य मधुपो भ्रमर इव नीलत्वान्मुखपानकर्तृत्वाच्च। पुनःकीदृशः अवन्या भारावतारे क्षमः समर्थः। अवनीभारावतारांतकः इति वा पाठः। तदा अवन्याः भुवः

त्वदभिसरणरभसेन वलंती ॥ पतति पदा
नि कियंति चलंती ॥२॥

त्वदभिसरणे तवाभिसारे रभसउत्साहस्तेन व
लंती अभिमुखी भवंती। कियंति कतिपयानि प
दानि चलंती सती पतति त्वद्विरहमूर्च्छया गंतुम
समर्थेत्यर्थः ॥ २ ॥

हा कष्टमेवं चेदशक्ता तर्हि कथं जीवतीत्यत
आह–

विहितविशदबिसकिसलयवलया ॥ जी
वति परमिह तव रतिकलया ॥ ३ ॥

हे कृष्ण सा राधा तव रतेः कलया सुरतलेखाचिं
तनेन इह समये परं केवलं जीवति जीवनहेतुर
न्यो नास्तीत्यर्थः। कीदृशी विहिताः कृताः विशदाः
शुभ्रा बिसकिसलयाः मृणालांकुरा एव वलयाः
कंकणानि यस्याः सा ॥ ३ ॥

मुहुरवलोकितमंडनलीला ॥ मधुरिपुरह
मिति भावनशीला ॥ ४ ॥

मुहुरिति। सा कीदृशी पूर्वपदेनान्वयः। पुनः पु
नःअवलोकिता मंडनलीला अलंकारविलासो य
या। तेन विना निरर्थकमिति पुनःपुनः वदति। पुनः

कीदृशी अहं मधुरिपुः कृष्ण इति भावनं ध्यानमेव शीलं स्वभावः सद्वृत्तं यस्याः सा ॥ ४ ॥

तदेवाह—

त्वरितमुपैति न कथमभिसारं ॥ हरिरिति वदति सखीमनुवारं ॥ ५ ॥

त्वरितमिति । हरिः मच्चित्तापहारी अभिसारं संकेतस्थलं त्वरितं शीघ्रं कथं कस्माद्धेतोः नोपैति नागच्छतीत्यनुवारं सखीं वदति ॥ ५ ॥

अपि च—

श्लिष्यति चुंबति जलधरकल्पं ॥ हरिरुपगत इति तिमिरमनल्पं ॥ ६ ॥

श्लिष्यतीति । सा हरिरुपगतः प्राप्त इति बुद्ध्याऽनल्पं बहु तिमिरमंधकारं श्लिष्यति आलिंगति चुंबति च । कीदृशं तिमिरं जलधरकल्पं मेघसदृशं । स्निग्धत्वान्नीलत्वाच्च कृष्णसाम्यं तिमिरस्य ॥ ६ ॥

भवति विलंबिनि विगलितलज्जा ॥ विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥ ७ ॥

भवतीति । भवति त्वयि विलंबिनि विलंबं कुर्वति सति विगलितलज्जा गतलज्जा सा राधा विलपति हे निःकृप कथमेतावदौदास्यं मयि त्वया चरितमिति विलापं करोति रोदिति अश्रूणि मुं

वांतीकीदृशी वासकसज्जा विहितसंविधानेत्यर्थः। लक्षणं तुक्तमेव ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितं ॥ रसिकजनं तनुतामतिमुदितं ॥ ८ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे द्वादशःप्रबंधः॥

श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवकवेः उदितं भाषितं इदं गीतं रसिकजनं शृंगाररसभावनाभावितांतःकरणं अतिमुदितंअतिशयेन हर्षयुक्तं तनुतां करोत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं तस्यास्त्वदेकपरत्वमाह–

श्लो० ॥ विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमंतर्जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरंती ॥ तव कितव विधायामंदकंदर्पचिंतां रसजलनिधिमग्ना ध्यानलग्ना मृगाक्षी॥१

हेकितव धूर्त सा मृगाक्षी मृगशावलोचना तव रसजलनिधिमग्ना त्वच्छृंगाररससागरे निमग्ना लीना बभूवेत्यध्याहारः । किंकृत्वा अमंद कंदर्पस्य महतः कामस्य चिंतां स्मरणं विधाय हृदि कृत्वा ध्यानेन तवैव चित्ते लग्ना तत्परा रससागरमग्नायाश्चेष्टितमाह विपुला महती पुलकपाली रोमांचपंक्तिर्यस्याः सा ध्यानकल्पितत्वत्कर

स्पर्शेन रोमांचतीत्यर्थः। किं कुर्वती त्वद्दत्तं दंतन खक्षतादिकं परिकल्प्य स्फीतसीत्कारं प्रवृद्धसीत्कारं यथा स्यात्तथा व्याहरंती अंतरभ्यंतरे जनित उत्पादितो जडिमा जडत्वं यस्यां क्रियायां तद्यथातथा काकुना। ध्वनिना ध्वनिविकारविशेषेणाकुलं यथा स्यात्तथा व्याहरंती ध्यानेन तवस्तनालंभनाधरपाननीवीबंधनोन्मोचनासक्तं परिकल्प्य मुंचमुंच नन मामेति निषेधवाक्यं वदंतीत्यर्थः॥ १॥

श्लोकः॥ अंगेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेपि संचारिणि प्राप्तं त्वां परिशंकते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति॥ इत्याकल्पविकल्पतल्परचनासंकल्पलीलाशतव्यासक्तापि विना त्वया वरतनुर्नैषा निशां नेष्यति॥ २॥

अंगेष्विति। एषा वरतनुः सुंदरांगी। एषेति बुद्ध्या प्रत्यक्षीकृत्य वदति। राधा अंगेषु हस्तादिषु आभरणं अलंकारं बहुशः करोति। अनेनाकल्पः कथितः। पत्रेपि वृक्षपत्रेपि संचारिणि पक्ष्यादिना चलति सति त्वामागतं परिशंकते सर्वतो वितर्कयतीत्यर्थः। अनेन विकल्पः। अपि च त्वामागतं ज्ञात्वा तव कामकेलिनिमित्तं शय्यां वितनुते कु

रुते । अनेन तल्पः कथितः । चिरं बहुकालं ध्या यति त्वदागमनोपायं चिंतयति । रचनेयं दर्शि ता । कृष्णसंगमे मया इदमिदं कर्तव्यमित्यनेन संकल्पलीलाशतमुक्तं । इति पूर्वोक्तप्रकारेण आ कल्पो भूषणं विकल्पस्तर्कः तल्परचना शय्यारच ना संकल्पलीलाशतं एतेषु व्यासक्तापि त्वया वि ना त्वामृते निशां रात्रिं न नेष्यति प्रभातं प्राप यितुं समर्था न भविष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अधुना कविः सर्गांते भक्तानाशिषयति—

श्लोकः ॥ किं विश्राम्यसि कृष्णभोगिभव ने भांडीरभूमीरुहि भ्रातर्यासि न दृष्टिगो चरमितः सानंदनंदास्पदं ॥ राधाया वच नं तदध्वगमुखानंदांतिके गोपतो गोविंद स्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भा गिरः ॥ ३ ॥

किमिति । गोविंदस्य कृष्णस्य गिरः वाचः जयं ति सर्वोत्कर्षेण वर्तंते । कीदृशाः गिरः सायंकाले अतिथीनां प्राशस्त्यं प्रशंसा तद्गर्भे आशये यासां ताः । व्याजोक्तिनामालंकारः । कथंभूतस्य गो विंदस्य नंदांतिके नंदगोपपार्श्वे तत्तादृक् संकेतसू चनारूपं अध्वगमुखान्निःसृतं राधायाः वचनं गो

पतः गोपनं कुर्वतः। किं तद्वचनं तत्राह हेभ्रातः पथिक इति कोमलामंत्रणे भांडीरभूमिरुहि भांडीरनाम्नि वटवृक्षे किं विश्राम्यसि विश्रामं मा कृथाः। तत्र हेतुः कृष्णश्चासौ भोगी च तस्य भवने कालसर्पवासे। पक्षे कृष्णस्य भोगिनः शृंगारिणो विलासगृहे। पक्षद्वये नेह स्थेयमिति भ्रातृपदोपादानं। श्लेषालंकारश्चात्र। तर्हि क यामीत्यत आह इतो वटात् दृष्टितो गोचरं प्रत्यक्षीक्रियमाणं तत्सानंदं सकलर्द्धिमन्नंदस्यास्पदं नंदगोपगृहं न यासि अपि तु याहीति राधावचनं अध्वगमुखान्नंदांतिके शृण्वतो गोविंदस्य गिरो जयंतीत्यर्थः। सोत्कंठे उत्कंठासहितो वैकुंठः श्रीकृष्णो यत्र॥ २॥

इति श्रीकविराजश्रीजयदेवकृतगीतगोविंदे महाकाव्ये वासकसज्जावर्णने सोत्कंठवैकुंठोनाम सटीकःषष्ठः सर्गः॥ ६॥

अथसप्तमः सर्गः प्रारभ्यते॥

अधुना चंद्रोदयव्याजेन राधाया विरहव्यथाधिक्यं वर्णयन्नाह–

श्लोकः॥ अत्रांतरे च कुलटाकुलवर्त्मपात
संजातपातक इव स्फुटलांछनश्रीः॥ वृं

दावनांतरमदीपयदंशुजालैर्दिक्सुंदरीव
दनचंदनबिंदुरिंदुः ॥ १ ॥

अत्रांतरइति । अत्रांतरेस्मिन्नवसरे इंदुश्चंद्रः अं
शुजालैः किरणसमूहैः वृंदावनांतरं वृंदावनमध्यप्र
देशं अदीपयत् प्रकाशितवान् । विप्रलंभहेतुत्वं
दर्शयन् विशिनष्टि । कीदृश इंदुः स्फुटा व्यक्ता लां
छनश्रीः कलंकशोभा यस्य । कथंभूत इव कुलटा
नां कृष्णाभिसारिकाणां कुलस्य समूहस्य वर्त्मपा
तः संकेतमार्गप्रतिरोधस्तेन संजातमुत्पन्नं पातकं
यस्य तादृश इव । कुपातकतः कलंको व्यक्तो भ
वतीति चंद्रस्योद्दीपमत्वमाह पुनः कीदृशः दिश
इव सुंदर्यः नायिकास्तासां वदनस्य मुखस्य चंद
नबिंदुः श्रीखंडतिलक इव स्त्रीतिलको वर्तुलो भ
वति असतीनां चंद्रोदये गमनाभावाद्धर्मपातः ।
अत्र रूपकोत्प्रेक्षेलंकृती ॥ १ ॥

श्लोकः ॥ प्रसरति शशधरबिंबे विहित
विलंबे च माधवे मधुरा ॥ विरचितविवि
धविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

अत्र विप्रलब्धानायिकावर्ण्यते तल्लक्षणं भरते
प्रविलसदनुरागाद्दूतिकां प्रेक्ष्य पूर्वं सरभसमपि
याय क्वापि संकेतभूमौ । न मिलति खलु यस्या व

छभो दैवयोगात्प्रवदति भरतस्तां नायिकां विप्र लब्धां"। प्रसरतीति। सा राधा विरचितः कृतः विविधो नानाप्रकारो विलापो यत्र उच्चैर्महांतं परितापं दुःखं चकार कृतवती। क सति शशधरविंबे चंद्रमंडले प्रसरति उद्गच्छति सति माधवे कृष्णे विहितविलंबे संकेतागमनंप्रति कालातिक्रमं कृतवति सति॥ २॥

विलापमेवगीतेनाह—

अथ त्रयोदशः प्रबंधो गौडमालवरागेण प्रतिमंठताले गीयते

कथितसमयेपि हरिरहह न ययौ वनं॥ मम विफलमेतदनुरूपमपि यौवनं॥ १॥
यामि हे कमिह शरणं सखीजनवचनवंचिता॥ ध्रु०॥

कथितेति। गीतस्यास्य मालवगौडीरागः प्रतिमंठस्तुतालः। हे इति स्वचित्तसंबोधनं इह निर्जने वने सखीजनस्य वचनैः कृष्णागमनावेदकैर्वंचिता प्रतारिता अहं कं पुरुषं शरणं रक्षितारं यामि गमिष्यामि किंतु कमेव जलमेव शरणं यामि। जलप्रवेशो वरमित्यर्थः। किमित्यत आह अहहेत्याश्चर्ये हरिः कृष्णः कथितसमयेपि उक्तका

ऽपि वनं वृंदावनं संकेतस्थानं न ययौ न जगाम कृष्णोपभोगाभावात् ममैतदनुरूपं योग्यमपि यौवनं विफलं निरर्थकम् ॥ १ ॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितं ॥
तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितं ॥२॥

यदिति । मया यस्य कृष्णस्यानुगमनाय सुरते संतोषयितुं निशि रात्रौ गहनमपि निर्जनवनमपि शीलितं सेवितं तेन कृष्णेन हेतुना मम इदं हृदयं मदीयं चित्तं असमशरेण कामेन कीलितं विद्धं कृष्णागमनाभावात् ॥ २ ॥

मम मरणमेव वरमतिवितथकेतना ॥ किमिति विषहामि विरहानलमचेतना ॥३॥

ममेति । इह वने अचेतना ज्ञानशून्या विरहानलं वियोगाग्निं किमिति विषहामि सहामि तस्मान्मम मरणमेव वरं श्रेष्ठं मरणे विरहानलाभावात् । कीदृशी अहं अतिवितथं अतिव्यर्थमेव शरीरं यस्याः कृष्णेन शरीरसौंदर्योपभोगाभावात् ॥ ३ ॥

मामहह विधुरयति मधुरमधुयामिनी ॥
कापि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी ४

मामिति । अहहेति दुःखानुकारे मधुरमधुयामिनी मनोज्ञा वसंतरात्रिर्मां विधुरयति विलक्षय

ति । कापि कृतं सुकृतं पुण्यं यया तादृशी कामिनी कांता हरिं कृष्णमनुभवति उपभुंक्ते ॥ ४ ॥

अहह कलयामि वलयादिमणिभूषणं ॥
हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणम् ॥५॥

अहहेति । अहं वलयादिमणिभूषणं कंकणप्रभृतिमुक्तालंकारं हरिविरहदहनवहनेन कृष्णवियोगधारणेन हेतुना बहुदूषणं अतिशयापरं कलयामि मन्ये । प्रियदर्शनेन स्त्रीणामलंकारसाफल्यमितिभावः ॥ ५ ॥

कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ॥ स्त्रगपि हृदि हंति मामतिविषमशीलया ॥६॥

कुसुमेति । स्त्रगपि पुष्पमालापि अतनुशरलीलया कंदर्पबाणविलासेन मां हृदि हंति । कीदृशीं मां कुसुमवत् सुकुमारा कोमला तनुः शरीरं यस्याः सा । कीदृश्या अतनुशरलीलया अतिविषमं अतिदारुणं शीलं स्वभावो यस्याः तया । बाणेन हि क्षतं क्रियते न पुष्पादिना ॥ ६ ॥

अहमिह निवसामि न गणितवनवेतसा ॥
स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥७॥

अहमिति । गणितवनवेतसा गणिताः प्रतिवनं कृष्णमन्वेषयंत्या परिसंख्याताः वनवेतसवृक्षा

यया सा अहं इह कुंजे किं न निवसामि अपि तु वसाम्येव । अहं तु न समर्था शिरश्चालनेपि एवं विधामपि मां मधुसूदनः कृष्णश्चेतसापि न स्मरति आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

हरिचरणशरणजयदेवकविभारती ॥ वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविंदे त्रयोदशः प्रबंधः ॥

हरीति । हरिचरणौ रक्षितारौ यस्य स चासौ जयदेवकविस्तस्य भारती गीतरूपा सरस्वती भक्तानां हृदि मनसि वसतु । कीदृशी भारती कोमला अतिप्तुरवर्णा कलावती कवित्वकलायुक्ता च । केव युवतिरिव । यथा नायकहृदये कोमलकलावती सुकुमारांगी चतुःषष्टिकामकलायुक्ता च नायिका वसति ॥ ८ ॥

कृष्णस्य विलंबे तर्कमाह—

श्लोकः ॥ तत्किं कामपि कामिनीमभिसृतः किं वा कलाकेलिभिर्बद्धो बंधुभिरंधकारिणि वनोपांते किमु भ्राम्यति ॥ कांतः क्लांतमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः संकेतीकृतमंजुवंजुललताकुंजेपि यन्नागतः १

तत्किमिति । कांतः कृष्णः संकेतीकृतः अभि

सरणस्थानं संपादितः यो मंजुर्मनोहरः वंजुलल
ताकुंजः वेतसलतागृहं तस्मिन्नपि यस्मान्नागतः
नायातः तस्मात्कारणात्कामपि कामिनीं नायि
कामभिसृतः तदभिमुखं गतः। किंवाथवा बंधुभि
र्मित्रैः कलाकेलिभिः हास्यादिक्रीडाभिर्बद्धः यंत्रि
तः। अथवा अंधकारिणि तमोयुक्ते वनोपांते किं
भ्राम्यति तमसि मार्गभ्रमात् भ्रमणं युज्यत एव।
अभ्यस्तस्य भ्रमाभावइतिचेत्तत्राह क्रांतमनाः म
न्निमित्तं समाकुलमंतःकरणं यस्य तथाविधः सन्
पथि मनागपि अल्पमपि प्रस्थातुं आगंतुमक्षमः
किं असमर्थः किं। अत्र अपिशब्दः किमर्थः। उक्ता
चेयं नायिका "उक्ता भवति सा यस्याः संकेतं
नागतः प्रियः। तस्या नागमने हेतुं चिंतयन्त्या
कुला यथेति।" संशयाक्षेपालंकारोऽयम् ॥ १ ॥

श्लोकः ॥ अथागतां माधवमंतरेण सखी
मियं वीक्ष्य विषादमूकाम् ॥ विशंकमाना
रमितं कयापि जनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥२॥

अथेति। अथानंतरं इयं राधा माधवं कृष्णमं
तरेण विना नागतां सखीं वीक्ष्य दृष्ट्वा एतद्गीतेन
वक्ष्यमाणमाह। कीदृशीं सखीं विषादेन कार्या
सिद्ध्या मूकां वक्तुमक्षमां। कीदृशी राधा जनार्दनं

कृष्णं कयापि कामिन्या रमितं क्रीडितं विशंकमा
ना तर्कयंती । कथं दृष्टवत् कामिन्या सहितं कृष्णं
दृष्ट्वेत्यर्थः । यद्वा दृष्ट्वाभिधीयते तथा प्राहेत्यर्थः । उ
क्तिरेषा उन्मादतः । अत्रोपेंद्रवज्रा वृत्तम् ॥ २ ॥

दृष्टवदित्युक्तं तद्गीतेनाह ।

अथ चतुर्दशप्रबंधो वसंतरागेण एक तालीताले गीयते

स्मरसमरोचितविरचितवेषा ॥ गलितकु
सुमदलविलुलितकेशा ॥ १ ॥ कापि चप
ला मधुरिपुणा विलसति युवतिरधिकगु
णा ॥ ध्रु० ॥

स्मरेति । गीतस्यास्य वसंतरागः । हेसखि कापि
युवतिः कामिनी मधुरिपुणा कृष्णेन सह विलसति
क्रीडति । कीदृशी सा अधिकगुणा अतिशयितसौं
दर्यादिगुणैर्युक्ता स्मरसमरोचितः कामयुद्धयोग्यः
विरचितः कृतः वेषोलंकारादिर्यया सा । पुनः की
दृशी गलितानि कुसुमानि येभ्यस्तादृशाः दरविलु
लिता ईषदितस्ततो व्यस्ताः केशा यस्याः सा वि
परीतरतियुक्ता ॥ १ ॥

हरिपरिरंभणवलितविकारा ॥ कुचकल
शोपरि तरलितहारा ॥ २ ॥

हरेः परिरंभणेनालिंगनेन वलितः संभक्तो ललितो मनोहरो वा विकारः कामभावो यस्याः सा । कुचकलशयोरुपरि स्तनघटयोर्मस्तके तरलितश्चंचलो हारो यस्याः सा ॥ २ ॥

विचलदलकललितानन चंद्रा ॥ तदधरपानरभसकृततंद्रा ॥ ३ ॥

विचलदिति। विचलद्भिः कंपमानैरलकैः चूर्णकुंतलैः ललितः सुंदरः आननचंद्रो मुखचंद्रो यस्याः सा । पुनः कीदृशी तस्य कृष्णस्य ओष्ठपानहर्षेण कृता तंद्रा रतिसुखानुभवनिद्रा यया सा ॥३॥

चंचलकुंडलदलितकपोला ॥ मुखरितरशनजघनगतिलोला ॥ ४ ॥

चंचलेति । चंचलाभ्यां कुंडलाभ्यां दलितौ संघृष्टौ कपोलौ यस्याः सा । पुनः कीदृशी मुखरिता शब्दसहिता रशना कांची यस्मिन् जघने तस्य गत्या चांचल्येन लोला चंचला ॥ ४ ॥

दयितविलोकितलज्जितहसिता ॥ बहुविधकूजितरतिरसरसिता ॥ ५ ॥

दयितेति । दयितस्य कृष्णस्य विलोकितेन मुखवीक्षणेन लज्जितं संजातलज्जं हसितं हास्यं यस्याः सा । पुनः कीदृशी बहुविधं पिकशिखिकल

हंसादीनामिव नानाप्रकारकूजितं यत्र एतादृशो रतिरसः क्रीडारसस्तेन रसिता हृष्टा ॥ ५ ॥

विपुलपुलकपृथुवेपथुभंगा ॥ श्वसितनिमीलितविकसदनंगा ॥ ६ ॥

विपुलेति । विपुला बहुलाः पुलका रोमांचा यस्याः पृथुर्महान् वेपथुः कंपो भंग इव यस्याः सा । च पुनः कीदृशी श्वसितं सुरतायासेन जनितो निःश्वासः निमीलितं परमानंदावाप्त्या जनितं नेत्रनिमीलितं च ताभ्यां विकसन् प्रकटीभवन् अनंगः कामो रतोलक्षणो यस्याः सा । निमीलितेत्यनेन च्युतकालः सूचितः ॥ ६ ॥

श्रमजलकणभरसुभगशरीरा ॥ परिपतितोरसि रतिरणधीरा ॥ ७ ॥

श्रमेति । श्रमजलकणभरेण सुरतायासघर्मजलाधिक्येन सुभगं मनोज्ञं शरीरं यस्याः सा । एतेन सात्विकभावोत्पत्तिः सूचिता सात्विका भावाः पूर्वमुक्ताः । पुनः कीदृशी उरसि परिपतिता कृष्णवक्षःस्थलं प्राप्य स्थिता रतिः सुरतं रण इव तत्र धीरा ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितं हरिरमितं ॥ कलिकलुषं जनयतु परिशमितं ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविंदे चतुर्दशः प्रबंधः ॥

श्रीजयदेवेति। श्रीजयदेवेन भणितमुक्तं वर्णित मित्यर्थः। यद्धरेः रमितं कृष्णस्य संभोगः तत्क लेः कलियुगस्य कलुषं पापं गायकानां श्रोतृणां च परिशमितं शांतं जनयतु शमनं करोतु ॥ ८ ॥

श्लोकः ॥ विरहपांडुमुरारिमुखांबुजद्युति
रयं तिरयन्नपि वेदनां ॥ विधुरतीव तनो
ति मनोभुवः सुहृदये हृदये मदनव्यथां॥१॥

विरहेति। अये हे सखि। चंद्रदर्शनाविषादेन स खीं प्रति ब्रूते। अयं विधुश्चंद्रः मम हृदये मदनव्यथां कामपीडां अतीवात्यर्थेन तनोति विस्तारयति। उ द्दीपकविभावनत्वात्। कीदृशो विधुः विरहेण मद्वि योगेन पांडु धूसरं यन्मुरारेः मुखांबुजं कृष्णस्य व दनकमलं तस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य सः। पुनः कीदृशः वेदनामपि तिरयन् आच्छादयन् यथा। जनकत्वे हेतुमाह मनोभुवः कामस्य सुहृन्मित्रं१

पूर्वगीतेन कस्याश्चिद्विपरीतस्तदुक्तं अधुना कस्या श्चित्स्वाधीनभर्तृकाया नायककर्तृकां क्रीडामाह—

अथ पंचदशप्रबंधो गुर्जरीरागेण एकता
लीताले गीयते

समुदितमदने रमणीवदने चुंबनवलिता

धरे ॥ मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे ॥ १ ॥ रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुरारिरधुना ॥ ध्रु० ॥

समुदितेति । स्वाधीनभर्तृकालक्षणं "यस्या रतिगुणाकृष्टपतिः पार्श्वं न मुंचति । विचित्रविभ्रमैर्युक्ता स्वाधीनपतिका यथा" इति । गुर्जरीरागः । हे सखि अधुना अस्मिन्काले यमुनापुलिने यद्वनं तस्मिन् विजयी जयशीलो मुरारिः कृष्णो रमते क्रीडति । कथं रमत इत्यत आह रम्यतेस्यामिति रमणी तस्याः मुखे सपुलकं रोमांचसहितं यथा स्यात्तथा मृगमदतिलकं कस्तूर्याः तिलकं लिखति । कीदृशे वदने समुदितः समुपचितः मदनः कामो यत्र सकाम इत्यर्थः चुंबनेन वलितः सुमुखीकृत्य संकोचितः अधरो यस्य तस्मिन् चुंबनं दत्वा तिलकं लिखतीत्यर्थः । कस्मिन् क इव रजनीकरे चंद्रे मृगमिव लिखतीत्यर्थः ॥ १ ॥

घनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने ॥ कुरबककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगकानने ॥ २ ॥

घनेति । तस्याः घनचयरुचिरे मेघसमूहमनोहरे चिकुरे केशे । जातावेकवचनं । कुरबककुसुमं अ

म्लानं पुष्पं वा कोटिपुष्पं वा रचयति यथास्थान
मर्पयति । पुनः कीदृशे तरलितानि चंचलीकृता
नि तरुणानामाननानि मुखानि येन । अतिसुंदर
तया वीक्षणार्थं । कीदृशं कुसुमं चपलावत् विद्यु
दिव सुषमा शोभा यस्य लक्ष्यलक्षितया लोहित
त्वाच्च विद्युत्साम्यं । पुनः कीदृशे रतिपतिः कामः
स एव मृगस्तस्य कानने यथा मृगवासो वने तथा
चिकुरे काम इति कामजनके इत्यर्थः । अस्मिन्नेव
मेघे विद्युद्भवति तरुणानां मेघसमयः कामजनक
इति । घनोदये हरिणानामतिसुखमुत्पद्यते ॥ २ ॥

घटयति सुघने कुचयुगगगने मृगमदरु
चिरूषिते ॥ मणिसरममलं तारकपटलं
नखपदशशिभूषिते ॥ ३ ॥

घटयतीति । सुघने निबिडे कुचयुगगगने स्तन
द्वयाकाशे अमलं निर्मलं मणिसरं मुक्ताहारमेव
तारकपटलं नक्षत्रसमूहं घटयति योजयति । मृग
मदरुचिः कस्तूरिकादीप्तिस्तया रूषिते । पुनः की
दृशे नखपदं नखक्षतं तदेव शशी द्वितीयाचंद्रस्ते
न भूषिते अलंकृते । गगनपक्षे शोभिता घना मेघा
यस्मिन्नित्यभूतोपमार्थं ॥ ३ ॥

जितबिसशकले मृदुभुजयुगले करतल

नलिनीदले ॥ मरकतवलयं मधुकरनिच
यं वितरति हिमशीतले ॥ ४ ॥

जितेति । मृदुभुजयुगले कोमलबाहुद्वये मरक
तवलयं मरकतखचितकंकणमेव मधुकरनिचयं भ्र
मरसमूहं वितरति ददाति विरचयतीत्यर्थः । की
दृशे भुजयुगले जितबिसशकले जितं सदृशीकृतं
मृणालखंडं येन । पुनः कीदृशे करतलमेव नलि
नीदलं पद्मपत्रं यत्र हिमवत् शीतले संतापहरत्वा
त् पद्मिनीपत्रयुक्ते बिसशकले भ्रमरसमूहास्तिष्ठती
ति । रूपकालंकारः ॥ ४ ॥

रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकन
कासने ॥ मणिमयरशनं तोरणहसनं वि
किरति कृतवासने ॥ ५ ॥

रतीति । रतेः शृंगारस्य गृहे आश्रये जघने नि
तंबे मणिमयरशनं मुक्तामयीं मेखलां विकिरति
ददाति । कीदृशे जघने विपुलं महत्तरं अपघनं
शरीरं यस्य अतिमांसल इत्यर्थः । पुनःकीदृशे म
नसिजस्य कामस्य कनकनिर्मिते सिंहासने इव ।
कीदृशं मणिमयरशनं तोरणस्य वंदनमालिकाया
हसनं उपहासो यस्मात् । यदा राजा सिंहासने
उपविशति तदा वंदनमालिका बध्यते। पुनः की

दृशे कृतं दत्तं वासनं वस्त्रं यस्मिन् । वस्त्रोपरि मेखलां बध्नातीत्यर्थः । यद्वा कृतं कामेन वासनं स्थानं यत्र तादृशे ॥ ५ ॥

चरणकिसलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ॥ बहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते ॥ ६ ॥

चरणेति । चरणकिसलयं पदमेव पल्लवं तस्मिन् यावकभरणं अलक्तकपूरणं जनयति करोतीत्यर्थः । कीदृशे चरणकिसलये हृदि योजिते कृष्णानुरागातिशयात् स्वहृदयप्रापिते स्वहृदये तस्याश्चरणं कृत्वा यावकं रचयतीत्यर्थः । कीदृशे हृदि कमलायाः निलये आश्रये । कीदृशे किसलये नखा एव मणिगणाः पुष्परागादिरत्नसमूहास्तैः पूजिते अर्चिते । कीदृशं यावकाभरणं बहिरपवरणं बाह्यमाच्छादकं यत्तद्वितरतीति ॥ ६ ॥

रमयति सुदृशं कामपि सदृशं खलहलधरसोदरे ॥ किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि विटपोदरे ॥ ७ ॥

रमयतीति । हे सखि खले दुर्जने बलभद्रस्य सोदरे भ्रातरि कृष्णे कामपि सुदृशं शोभने दृशौ नेत्रे यस्यास्तां नायिकां । सदृशं यौवनरूपगुणादिभिः स

तुल्यं यथा स्यात्तथा रमयति सति क्रीडति सति
ह्यविटपोदरे लतागृहे अफलं निष्प्रयोजकं विरस
रसरहितं यथा स्यात्तथा चिरं बहुकालं किमवसं
स्थितास्मि हे सखि त्वं वद कथय । हलवाहकस्य
सोदरः इति साभिप्रायं खल इति क्रोधविभाव
ना ॥ ७ ॥

इह रसभणने कृतहरिगुणने मधुरिपुपद
सेवके । कलियुगचरितं न वसतु दुरितं क
विनृपजयदेवके ॥ ८ ॥ इति श्रीगीतगो
विंदे पंचदशः प्रबंधः ॥

इह मयि कवीनां नृपे जयदेवके कलियुगे च
रितमाचरितं कलियुगेन चरितं वा दुरितं पापं न
वसतु न तिष्ठतु । प्रार्थनायां लोट् । कीदृशे रस
स्य शृंगाररसस्य भणनं कथनं यस्य मधुरिपोः कृ
ष्णस्य चरणसेवके । कर्तरि यक् । अतएव कृतं ह
रेर्गुणानां गुणनं चिंतनं येन ॥ ८ ॥

कृष्णस्यागमनात् दुःखितां सखीमाश्वासयं
त्याह—

श्लोकः ॥ नायातः सखि निर्दयो यदि शठ
स्त्वं दूति किं दूयसे स्वच्छंदं बहुवल्लभः स
रमते किं तत्र ते दूषणं ॥ पश्याद्य प्रियसं

गमाय दयितस्याकृष्यमाणं गुणैरुत्कंठा
र्तिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥

नायातइति। हे सखि हे दूति दूत्यकर्मकुशले यदि निर्दयः दयारहितः शठः धूर्तो वंचकः कृष्णो नायातः तर्हि किं त्वं दूयसे संतप्ता भवसि। अना गमने कारणमाह बह्व्यो वल्लभाः स्त्रियो यस्य सः कृष्णः स्वच्छंदं स्वेच्छया तत्र स्थाने रमते क्रीडति ते तव किं दूषणं कः अपराधो न कोपीत्यर्थः। तर्हि कथमत्रागमिष्यतीत्यत आह पश्यति हे सखि अद्येदानीं मम इदं चेतो मनः प्रियसंगमाय कृष्णसंभोगार्थं स्वयमेव यास्यति इति त्वं पश्य जानीहि। कीदृशं चेतः दयितस्य कृष्णस्य गुणैः सौंदर्यादिभिः आकृष्यमाणं वशीकृतं। पुनः कीदृशं उत्कंठा औत्सुक्यं आर्तिः कामपीडा तयोः भरातिशयस्तस्मादिव स्फुटत् बहिर्भवत् अपरमपि वस्त्वंतरसंकुले स्थाने स्थितं वस्तु सांकर्याद्बहिर्भवतीति स्फुटत् विदलदिति वा अन्योपि गुणैरज्जुभिराकृष्टः सन् प्रयातीति। अत्रोत्प्रेक्षालंकारः॥ १॥

अथ षोडशप्रबंधो देशाकरागेण रूपकताले गीयते

अनिलतरलकुवलयनयनेन ॥ तपति न

सा किसलयशयनेन ॥ सखि या रमिता वनमालिना ॥ ध्रु० ॥

अनिलेति । देशाकरागः । हे सखि या नायिका वनमालिना कृष्णेन रमिता क्रीडिता सा किसलयशयनेन नवपल्लवशय्यायां न तपति नोपतप्ता भवति । अथवा या वनमालिना अरमिता मादृशी सा किसलयशयने न तपति अपि तु तप्यत्येवेति काका । कीदृशेन वनमालिना अनिलेन वायुना तरलं चंचलं यत्कुवलयं नीलोत्पलं तद्वत् नयने यस्य सः । तेन सार्द्धं रसावलोकनादिति भावः । अस्मिन् गीते संभोगवियोगौ ज्ञातव्यौ ॥ १ ॥

विकसितसरसिजललितमुखेन ॥ स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन ॥ २ ॥

विकसितेति । विकसितं प्रफुल्लितं यत्सरसिजं कमलं तद्वन्मनोहरं ललितं आननं यस्य स एवंभूतेन वनमालिना यामिता सा मनसिजविशिखेन कामबाणेन न स्फुटति न द्विधा भवतीति संभोगे । वियोगे तु न स्फुटत्यवेति काका ॥ २ ॥

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ॥ ज्वलति न सा मलयजपवनेन ॥ ३ ॥

अमृतेति। अमृतवत् मधुराणि मनोज्ञानि मृदुतराणि अतिकोमलानि वाक्यानि यस्य तेन वनमालिना या रमिता सा मलयजपवनेन मलयानिलेन न ज्वलति न संदीप्यते संभोगे। वियोगे तु सा न ज्वलति अपि तु ज्वलत्येव ॥ ३ ॥

स्थलजलरुहरुचिकरचरणेन ॥ लुठति न
सा हिमकरकिरणेन ॥ ४ ॥

स्थलेति। स्थलोद्भवजलरुहाणां रुचिरिव पद्मानां रुचिर्येषां तादृशौ करौ चरणौ च यस्य तेन वनमालिना या रमिता सा हिमकरस्य किरणेन चंद्रस्य दीप्त्या न लुठति नोत्तप्ता भवति। इति संभोगे। वियोगे तु न तपति अपि तु तपत्येव। स्थले पद्मस्यातिलोहितत्वेनोपादानं ॥ ४ ॥

सजलजलदसमुदयरुचिरेण ॥ दलति न
हृदि चिरविरहेण ॥ ५ ॥

सजलेति। सजलजलदसमुदयवत् सोदकमेघोदकवत् रुचिरः सुंदरस्तेन वनमालिना या रमिता सा हृदि मनसि विरहभरेण विरहाधिक्येन न दलति न विदीर्यते इति पूर्ववत् ज्ञेयं ॥ ५ ॥

कनकनिकषरुचिशुचिवसनेन ॥ श्वसिति
न सा परिजनहसनेन ॥ ६ ॥

कनकेति। कनकानिकषस्य सुवर्णरेखाया रुचि रिव शुचि विमलं वस्त्रं यस्य पीतांबरेणेत्यर्थः। तेन वनमालिना या रमिता सा परिजनहसनेन लोकहास्येन सखीहास्येन न श्वसिति संभोगे। वियोगे तु परिजनहसनेन सपत्नीहसनेन न श्वसिति अपि तु श्वसित्येव ॥ ६ ॥

सकलभुवनजनवरतरुणेन ॥ वहति न सा रुजमतिकरुणेन ॥ ७ ॥

सकलेति। सकलभुवने त्रैलोक्ये ये जनाः युवानस्तेभ्योऽपि वरेण श्रेष्ठेन तरुणेन यूना अतिकरुणेनातिदयावता वनमालिना या रमिता सा रुजं पीडां न वहति इति संभोगे। वियोगे तु सा रुजं। वहत्येव कीदृशेन कृष्णेन करुणां दयां अतिक्रांतेन निर्दयेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितवचनेन ॥ प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥ ८ ॥ इतिश्रीगीतगोविंदे षोडशःप्रबंधः ॥

अनेन श्रीजयदेवभणितं यद्वचनं गीतरूपं तेन हरिः कृष्णोपि हृदयं भक्तानां चित्तं प्रविशतु पुण्यदातृत्वात्। कीदृशं हृदयं हरिचरणचिंतनात् विनष्टपापमिति भावः ॥ ८ ॥

पीडयंतं मलयानिलं प्रार्थयते–

श्लोकः ॥ मनोभवानंदनचंदनानिल प्रसीद रे दक्षिण मुंच वामतां ॥ क्षणं जगत्प्राण विधाय माधवं पुरो मम प्राणहरो भविष्यसि ॥ १ ॥

मनोभवेति । हे चंदनानिल मलयसंबंधिवात प्रसीद ममोपरि प्रसन्नो भव । रे इत्याक्षेपसंबोधनं दुःखकारित्वात् । दक्षिण त्वं वामतां प्रतिकूलतां मुंच त्यज । चंदनसंसर्गित्वात्तव वक्रत्वं नोचितमिति भावः । ननु मयि वामत्वं नास्तीत्यत आह हे मनोभवानंदन काममानंदयसीति तद्बाधकेन मे त्वप्रातिकूल्यमाचरसीत्यर्थः । यदि च वामतामपि न मुंचसि तदा हे जगत्प्राण जगतां प्राणभूत क्षणं अल्पकालं माधवं पुरो विधाय कृष्णमग्रेकृत्वा मम प्राणहरो भविष्यसि । प्राणगमनसमयेहि कृष्णदर्शनं अतिदुर्लभं इति जगतां प्राणस्य प्राणसंरक्षणं समुचितमिति भावः । दक्षिणस्य वामत्वं जगत्प्राणस्य प्राणहरत्वमिति विरोधनामालंकारश्च ॥ १ ॥

पुनरपि सखीं प्रत्याह–

श्लोकः ॥ रिपुरिव सखी संवासोयं शिखीव हिमानिलो विषमिव सुधारश्मिर्दूरं दु

नोति मनोगमम् ॥ हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बलात् कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरंकुशः ॥ २ ॥

रिपुरिति । सः अयं सखीसंवासः सखीभिः सह सम्यक् वासो वासस्थानं रिपुरिव शत्रुरिव मम मनोऽतिसंतापयति । हिमानिलः शीतलवायुः शिखीव वह्निरिव मम मनो दुनोति । सुधारश्मिश्चंद्रो विषं कालकूटमिव दूरं दुनोत्यतिसंतापयति तस्मिन् अदये करुणारहिते प्रिय एवं विचारितमेव मम हृदयं पुनःपुनरपि बलात् हठाद्वलते निवार्यमाणमपि तत्रैव निर्गच्छतीत्यर्थः । यतः कुवलयदृशां नीलोत्पलाक्षीणां कामः कंदर्पो निकामनिरंकुशः अतिशयेन स्वेच्छाचारी अपरतंत्र इत्यर्थः । अतएव वामः क्रूरः । तदुक्तं रसिकरहस्ये "निषिद्धे वर्तते प्रायः कामो वामः स्वभावत" इति । सखीनां रिपुवद्धिमानिलस्य वह्निवत् सुधांशोर्विषवदिति विरोधालंकारश्चात्र ॥ २ ॥

पुनरपि जीवितनिरपेक्षत्वेन मलयानिलादीन्प्रत्याह—

श्लोकः ॥ बाधां विधेहि मलयानिल पंचबाण प्राणान् गृहाण न गृहं पुनराश्रयि

ष्ये ॥ किं ते कृतांतभगिनि क्षमया तरंगैरं गानि सिंच मम शाम्यतु देहदाहः ॥ ३ ॥

बाधामिति । हे मलयानिल चंदनवायो बाधां मम पीडां विधेहि कुरु । हे पंचबाण हे काम त्वं मम प्राणान् गृहाण । यथा पुनरपि अहं गृहं नाश्रये न यास्यामि तथा प्राणान् गृहाणेत्यर्थः । हे कृतांतभगिनि यमस्वसः यमुने तव क्षमया शांत्या किं यमभगिन्यास्तव शांतिर्नोचितेति भावः । त्वत्तरंगैः स्वकीयैः कल्लोलैः मे अंगं निषिंच प्लावय तेन मम देहदाहः शरीरतापः शाम्यतु । मरणमेव भवत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्गांते कविर्नमस्करोति—

श्लोकः ॥ सांद्रानंदपुरंदरादिदिविषद्वृंदैर मंदादरादानम्रैर्मुकुटेंद्रनीलमणिभिः सं दर्शितेंदीवरम् ॥ स्वच्छंदं मकरंदसुंदरग लन्मंदाकिनीमेदुरं श्रीगोविंदपदारविंद मशुभस्कंदाय वंदामहे ॥ ४ ॥

सांद्रेति । श्रीगोविंदस्य पदारविंदं श्रीकृष्णस्य चरणपद्मं वंदामहे नमामः । किमर्थं अशुभस्कंदाय अशुभनाशार्थं । कथंभूतं पदारविंदं सांद्रानंदाः

निविडहर्षाः पुरंदरादिदिविषदः इंद्रादिदेवास्तेषां वृंदैः समूहैरमंदादरात् अतिशयितबहुमानादान म्रैः समंतान्नतियुक्तैः कर्तृभूतैः मुकुटानामिंद्रनील मणिभिः नीलवर्णैः मणिभिः करणभूतैः संदर्शित इंदीवरभ्रमो यत्र । पुनः कीदृशं स्वच्छंदं यथा स्यात्तथा मकरंदवत्सुंदरं पुष्परसवन्मधुरं यथा स्यात्तथा गलंत्या मंदाकिन्या वियद्गंगया मेदुरं सां द्रं स्निग्धमित्यर्थः ।श्रीशब्द उत्कर्षार्थः। नागरश्चतु रो नारायणो यत्र सः तथा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकविराजश्रीजयदेवकृतगीतगो विंदे महाकाव्ये श्रीनागरनारायणो नाम सटीकः सप्तमः सर्गः

अथ अष्टमसर्गः प्रारभ्यते

अधुना राधा प्रियं प्रातरागतं दृष्ट्वा साभ्यसूय वचनमेवमाह–

श्लोकः ॥ अथ कथमपि यामिनीं निनीय
स्मरशरजर्जरितापि सा प्रभाते ॥ अनुन
यवचनं वदंतमग्रे प्रणतमपि प्रियमाह
साभ्यसूयम् ॥ १ ॥

अथेति। अथानंतरं मंगलार्थे वा। कथमपि स
कष्टं यामिनीं रात्रिं निनीय नीत्वा स्थिता सा रा
धा प्रियं कृष्णं साभ्यसूयं सेर्ष्यं यथा स्यात्तथाह
उक्तवती। कीदृशी सा स्मरशरैः कामबाणैः जर्ज
रितापि विद्धापि। कीदृशं प्रियं प्रातः समये अनु
नयाय प्रबोधाय वचनं वाक्यं वदंतं। पुनः कीदृ
शं अग्रे प्रणतमपि नम्रमपि॥ १॥

साभ्यसूयवचनमेव गीतेनाह—

अथ सप्तदशप्रबंधो भैरवरागेण यति तालेे गीयते

रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमल
सनिमेषं॥ वहति नयनमनुरागमिव स्फु
टमुदितरसाभिनिवेशं॥ १॥ हरिहरि या
हि माधव याहि केशव मा वद कैतववा
दं॥ तामनुसर सरसीरुहलोचनया हर
ति विषादम्॥ ध्रु०॥

रजनीति। अस्मिन् खंडिता नाम नायिका वर्ण्यते
लक्षणं "उल्लंघ्य समयं यस्याः प्रेयानन्योपभोग
वान्। भोगलक्ष्म्यांकितः प्रातरागच्छेत्सा हि खंडि
ता" १। निद्राकषायकलुषीकृतताम्रनेत्रो नारीनख
व्रणविशेषविचित्रितांगः। यस्याः कुतोपि गृहमेति प

ति। प्रभाते सा खंडितेति कथिता कविभिः पुराणैः २। भैरवरागः। तल्लक्षणं "गंगाधरः शशिकलातिलकस्त्रिनेत्रः स्फटिकस्य मंडपे सरोरुहैः शंकरमर्चयंती। तालप्रभेदप्रतिपत्र गीता गौरीतनुर्नारद भैरवीयं" इति। हरिहरिखेदा नुकारे अव्ययं। हेकेशव याहि हेमाधव याहि। को पाधिक्येन द्विरुक्तिः। कैतववादं च कपटवाक्यं मा वद। हे सरसीरुहलोचन कमलनयन तां नायिकां अनुसर गच्छ या तव विषादं हरति दूरीकरोति। क थं विषादवत्वमित्याह हे कृष्ण तव नयनं नेत्रं स्फुटं व्यक्तं तस्यानुरागमिव वहति धारयति। कीदृशं न यनं रजनिजनितेन रात्रिकृतेन गुरुणातिशयेन जा गररागेण जागरोत्पन्नलोहितरागेण कषायितं आर क्तं कृतं। पुनः कीदृशं रात्रिजागरेणालसो मंथरो नि मेषः पक्ष्मचलनं यस्य। कीदृशं अनुरागं उदितः क थितः रसस्य अन्यकामिनीविषयशृंगाररसस्याभि निवेशस्तत्परता येन। मा लक्ष्मीः तस्याः धव। इ त्यनेन तत्पतित्वेन चांचल्यं द्योतितं। केशवेत्य नेन क्लेशनाशकत्वेनापि क्लेशशब्दानुवृत्तित्वम नुचितमिति द्योतितम्॥ १॥

ननु त्वदन्वेषणार्थं जागरान्मे नेत्रयोर्लौहित्य मलं दुःखशंकयेत्यत आह—

कज्जलमलिनविलोचनचुंबनविरचितनीलिमरूपं ॥ दशनवसनमरुणं तव कृष्ण तनोति तनोरनुरूपं ॥ २ ॥

कज्जलेति। हे कृष्ण तवारुणं तांबूलरागेण लोहितं दशनवसनमधरः तनोः शरीरस्यानुरूपं सादृश्यं तनोति विस्तारयति। कीदृशं दशनवसनं कज्जलेनाञ्जनेन मलिने श्यामे च विलोचने नेत्रे तयोश्चुंबनेन विरचितं कृतं नीलिमरूपं श्यामतारूपं यस्य। आरक्ताधरस्य नेत्रचुंबनेन श्यामत्वप्रतिपादनात् तनोरनुरूपत्वं अन्यस्यां कामिन्यां कृष्णस्यानुरागः सूचितः ॥ २ ॥

किंच–

वपुरनुवहति तव स्मरसंगरखरनखरक्षतरेखं ॥ मरकतशकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिजयलेखं ॥ ३ ॥

वपुरिति। हे कृष्ण तव वपुः शरीरं रतिजयलेखं सुरतविजयप्रशस्तिलेखनपत्रं अनुवहति अनुकरोति। कीदृशं वपुः स्मरसंगरे कामयुद्धे खराणा तीक्ष्णानां नखानां क्षतान्येव रेखा यत्र। कस्या इव मरकतशकले नीलमणिखंडे कलितायाः

निर्मितायाःकलधौतलिपेः सुवर्णविरचिताक्षरस्य विन्यासस्येव वपुषो नीलत्वान्नखक्षतस्फुटकत्वान्मरकतखंडार्पितसुवर्णाक्षरसाम्यं ॥ ३ ॥

ननु मार्गं विस्मृत्य गच्छतो मे वपुषि वने कंटकादिस्पर्शादेवं दृश्यते न तु नखांकमित्यतआह—

चरणकमलगलदलक्तकसिक्तमिदं तव हृदयमुदारं ॥ दर्शयतीव बहिर्मदनद्रुमनवकिसलयपरिवारं ॥ ४ ॥

चरणेति। इदं उदारं मनोहरं तव हृदयं मदनद्रुमस्य कामवृक्षस्य हृदयांतर्गतस्य नवकिसलयपरिवारं नूतनपल्लवसमूहं बहिर्दर्शयतीव प्रकटयतीव। कीदृशं हृदयं चरणकमलादन्यस्त्रीपादपद्मात् गलता स्रवता अलक्तकेन सिक्तं उक्षितं। किसलयपदेनैव नूतनत्वविधानात्पुनर्नवपदं अद्यतनत्वसूचनार्थं। रूपकालंकारश्चात्र ॥ ४ ॥

ननु तव खेदेन त्वया ऐक्यान्मद्धृदये व्याधिविक्रिया जाता कथमन्यथा कल्प्यते सत्यं यदि तव मया ऐक्यं न स्यात्तदा तव शरीरगतक्षतेन मम वेदना न स्यादित्याह—

दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेत

सि खेदं ॥ कथयति कथमधुनापि मया स-
ह तव वपुरेतदभेदं ॥ ५ ॥

दशनेति। भवदधरगतं तवाधरोष्ठे वर्तमानं दशनपदं अन्यकामिनीदंतक्षतं मम चेतसि खेदं संतापं जनयति करोतीत्यर्थः। एतादृशं नवपदं तव वपुरधुनापीदानीमपि मया सह अभेदं कथं कथयतीत्यर्थः न विद्यते भेदो यस्य। पूर्वं मया सह तव वपुषो भेदो नास्तीति स्थितं इदानीं तु तद्विपरीतमिति मया सह एवेति विभावनालंकारश्चात्र ॥ ५ ॥

ननु तवोपायनार्थं कमलत्रोटनं कृतवति मयि पद्मकोशादापतता भृंगेण ममाधरो दष्टो न तु दंतक्षतमित्यत आह—

बहिरिव मलिनतरं तव कृष्णमनोपि भवि-
ष्यति नूनं ॥ कथमथ वंचयसे जनमनुगत-
मसमशरज्वरदूनं ॥ ६ ॥

बहिरिवेति। नूनमेवेति वितर्के हे कृष्ण तव चित्तमपि बहिरिव मलिनतरं श्यामं भविष्यतीति नूनं तर्कयामि। ननु मालिन्यं त्वया कथं ज्ञातमित्यतआह अथान्यथा त्वं असमशरः कामस्तस्य ज्वरेण पीडया दूनमुपतप्तं अनुगतं त्वा

मनुसृतं मल्लक्षणं जनं कथं वंचयसे प्रतारयसि। अतः कृष्णत्वं कौटिल्यमेव। नूनमिति शब्दोपादानादुत्प्रेक्षालंकारः ॥ ६ ॥

भ्रमति भवानबलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रं ॥ प्रथयति पूतनिकैव वधूवधनिर्दयबालचरित्रम् ॥ ७ ॥

भ्रमतीति। अबलाकवलाय स्त्रीणां ग्रसनार्थं भवान् वनेषु अरण्येषु भ्रमति। अत्र स्त्रीपापे किं विचित्रं न किमपीत्यर्थः। यतः पूतनिकैव राक्षस्येव वधूवधे स्त्रीवधार्थं निर्दयं दयारहितं तव बालचरित्रं बालचेष्टितं प्रथयति ख्यापयति। यद्वा हे वधूवधनिर्दय शिशुना त्वया या राक्षसी हता तस्मिंस्त्वयि यूनि संप्रति कोमलांगीनामस्माकं मारणे किं चित्रमिति भावः ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितरतिवंचितखंडितयुवतिविलापं ॥ शृणुत सुधामधुरं विबुधा विबुधालयतोपि दुरापं ॥ ८ ॥ ॥इति श्रीगीतगोविंदे सप्तदशः प्रबंधः ॥ १७ ॥

श्रीजयदेवेति। हे विबुधाः पंडिताः श्रीयुतजयदेवेन भणित उक्तश्चासौ रतिवंचितखंडितयुवतीविलापस्तं शृणुत आकर्णयत। कीदृशं विलापं सु-

धातोऽपि मधुरं मनोहरं। तत्र हेतुमाह विबुधालयतोपि स्वर्गादपि दुरापं दुर्लभं। तदुक्तं "तव कथामृत" मिति श्रीभागवते ॥ ८ ॥

श्लोकः ॥ तवेदं पश्यंत्याः प्रसरदनुरागं बहिरिव प्रियापादालक्तच्छुरितमरुणद्योति हृदयम् ॥ ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभंगेन कितव त्वदालोकः शोकादपि किमपि लज्जां जनयति ॥ ९ ॥

तवेदमिति। हे कितव वंचक त्वदालोकस्तव दर्शनं प्रख्यातस्य लोकप्रसिद्धस्य प्रणयभरस्य प्रेमातिशयस्य भंगेन नाशेन यः शोकस्तस्मादपि मम अद्य किं अनिर्वचनीयां लज्जां जनयति। कीदृश्या मम तवेदं हृदयं पश्यंत्याः। कीदृशं हृदयं प्रियायाः पादालक्तकेन चरणसंबंधियावकेन च्छुरितं व्याप्तं अतएव अरुणारक्ता छाया दीप्तिर्यस्य तादृशं। अरुणद्योतीतिपाठे अरुणः संध्यारागस्तद्वद्योतितुं शीलमस्येति तादृशं हृदयं समीक्ष्य कृते बहिः प्रसरदनुरागमिव बाह्यप्रसरन् अनुरागो यस्य। रागोहि अरुणो वर्ण्यते ॥ ९ ॥

इदानीं सर्गांते कविर्भक्तानाशिषयति—

श्लोकः ॥ प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरःसं

वीतपीतांशुकं राधायाश्चकितं विलोक्य
हसति स्वैरं सखीमंडले॥ व्रीडाचंचलमंच
लं नयनयोराधाय राधानने स्वादुस्मेरमु
खोयमस्तु जगदानंदाय नंदात्मजः॥२॥

प्रातरिति। नंदात्मजोयं कृष्णः जगदानंदाया स्तु लोकसुखार्थं भवतु। कीदृशः व्रीडया चंचलं लज्जया चलायमानं नयनयोर्नेत्रयोरंचलं कटाक्षं राधानने राधामुखे आधाय अर्पयित्वा स्मेरमीष द्धास्ययुक्तं मुखं यस्य सः। स्मेरमुखकारणमाह क स्मिन् सति प्रातः उषसि अच्युतं कृष्णं नीलं निचोलं वस्त्रं यस्य श्यामवस्त्रधरं विलोक्य दृष्ट्वा अनु च राधाया उरः वक्षःस्थलं संवीतपीतांशुकं परिधानीकृतपीतांबरं चकितं सविस्मयं यथा स्यात्तथा विलोक्य सखीसमूहे स्वैरं शनैर्हसति सति वस्त्रपरिवर्तनमालोक्य जहास इत्यर्थः। विलक्ष इति विस्मयान्वितः विषयी इति भावप्रसिद्धः शब्दः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ २॥

इति श्रीकविराजश्रीजयदेवकृते गीतगो
विंदे महाकाव्ये खंडितावर्णने विलक्षल
क्ष्मीपतिर्नाम सटीकोऽष्टमः सर्गः॥ ८॥

अथनवमः सर्गः प्रारभ्यते

प्रणयकोपात् हरिमधिक्षिप्येदानीं कृतपश्चात्तापां सखी आह—

गीतिः ॥ अथ तां मन्मथखिन्नां रतिरसभिन्नां विषादसंपन्नां ॥ अनुचिंतितहरिचरितां कलहांतरितामुवाच रहः सखी ॥ १ ॥

अथेति । अथानंतरं मंगलार्थं वा । सखी तां राधां उवाचोक्तवती । कीदृशीं तां मन्मथेन कामेन खिन्नां दीनां । पुनः कीदृशीं रतिरसेन भिन्नां रहितां अतएव विषादेन दुःखेन संपन्नां युक्तां अत एवानु वारंवारं चिंतितं हरेश्चरितं पुराविलासो यया तां कलहेन प्रीतिकलहेनांतरितां व्यवहितां । अत्र कलहांतरिता नायिका वर्ण्यते तल्लक्षणं भरतेनोक्तं "प्राणेश्वरं प्रणयकोपभरेण लभ्यं तं चाटुकारमचिरादवधार्य पश्चात् । संतप्यते मदनवह्निशिखासहस्रैर्बाष्पाकुलानुकलहांतरितेति सा स्यात्" इति ॥ १ ॥

अथ अष्टादशप्रबंधो गुर्जरीरागेण यतिताले गीयते

हरिरभिसरति वहति मधुपवने ॥ किमप

रमधिकसुखं सखिभवने ॥ माधवे मा कु
रु मानिनि मानमये ॥ ध्रु० ॥

हरिरिति । गुर्जरीरागः यतितालस्तु । अये हे मानिनि अभिमानवति राधे माधवे कृष्णे मानं अभिमानं मा कुरु माकार्षीरिति । प्रार्थनायां लोट् । यतः मधुपवने वसंतवायौ वहति सति हरिः अभिसरति स्वयमेव त्वदीयां संकेतभूमिमागच्छतीति । हे सखि राधे भवनेपि गृहेपि अपरं अधिकसुखं अतिशयसुखं किं अपि तु न किंचिदस्ति नायकस्य स्वयमागमनात् कोपो न युक्त इत्यर्थः ॥१॥

अपि च—

तालफलादपि गुरुमतिसरसं ॥ किं विफ
लीकुरुषे कुचकलशं ॥ २ ॥

तालेति । हे राधे तालफलादपि काठिण्येन स्थौल्येन वर्तुलत्वेन च गुरुं अधिकं कुचकलशं स्तनघटं किं किमर्थं विफलीकुरुषे कृष्णहस्तव्यापारपरिशीलनाभावाद्वैफल्यमिति भावः । कीदृशं अतिसरसं अतिशयरसयुक्तं तस्मिन् दृष्टे यूनां रसाविर्भावाद्धृदयाल्हादकरमिति यावत् ॥ २ ॥

ननु यदा हरिरागतस्तदा त्वया न कथितमित्यत आह—

कति न कथितमिदमनुपदमचिरं ॥ मा प
रिहर हरिमतिशयरुचिरं ॥ ३ ॥

कतीति । हे राधे इदं अनुपदं स्थाने अचिरं सं प्रतं कति कतिवारान्मया न कथितं किंतु बहु कथितमेव । किं तदित्यत आह त्वं अतिशयरुचिरं अतिकमनीयं हरिं कृष्णं मा परिहर मावज्ञासीरिति मा त्यज ॥ ३ ॥

एवं सुमुखीं प्रत्याह—

किमिति विषीदसि रोदिषि विकला ॥
विहसति युवतिसभा तव सकला ॥ ४ ॥

किमितीति । विकला असावधानेंद्रिया किमिति कस्मात् विषीदसि दुःखिता भवसि रोदिषि च क्रंदसि मदुक्तनिराकरणात् इदानीं विषादो रोदनं च व्यर्थमिति सकला संपूर्णा युवतिसभा तरुणीसमाजः भवत्या विहसति उपहासं करोति । तवेति 'कर्मण्यपीति केचित्' इति षष्ठी ॥ ४ ॥

तर्हि किं करोमीत्यत आह—

मृदुनलिनीदलशीतलशयने ॥ हरिमव
लोकय सफलय नयने ॥ ५ ॥

मृदुनलिनीदलेन कोमलपत्रेण शीतले कृते शयने शय्यायां स्थितं हरिं कृष्णमवलोकय पश्य

दर्शनान्नयने नेत्रे सफलय सफले कुरु ॥ ५ ॥

विचारयंतीं प्रत्याह—

जनयसि मनसि किमिति गुरुखेदं ॥ शृणु मम वचनमनीहितभेदम् ॥ ६ ॥

हे राधे त्वं मनसि गुरुखेदं महद्दुःखं किमिति जनयसि उत्पादयसि तस्मान्मम वचनं वाक्यं शृणु आकर्णय। कीदृशं वचनं अनीहितः अनाकांक्षितो भेदो विरहो येन भवत्या हितमेव वचनं वदामीत्यर्थः। अतएव शृणु ॥ ६ ॥

कीदृशं वचनमित्यत आह—

हरिरुपयातु वदतु बहुमधुरं ॥ किमिति करोषि हृदयमतिविधुरं ॥ ७ ॥

हरिरिति । कृष्णः उपयातु त्वदंतिकंआगच्छतु। बहुमधुरं तवानुनयवचनं वदतु। त्वं हृदयं मनः अतिविधुरं अतिविह्वलं किमिति करोषि। न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमतिललितं ॥ सुखयतु रसिकजनं हरिचरितं ॥ ८ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे अष्टादशः प्रबंधः ॥

श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवभणितं उक्तं हरिचरितं कर्तृ रसिकजनं कृष्णे भाविकं जनं सुखयतु

सुखिनं करोतु। कीदृशं अतिललितं अतिसुंदरं श्राव्यमित्यर्थः। सुविनीतमिति पाठे कीदृशं जनं सुविनीतं अतिविनययुक्तं ॥ ८ ॥

इदानीं प्रणतमपि प्रियमतिरोषात् त्यजंतीं राधां निंदंती सखी प्राह—

श्लोकः ॥ स्निग्धे यत्परुषासि यत्प्रणमति स्तब्धासि यद्रागिणि द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तस्मिन् प्रिये ॥ तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखंडचर्चाविषं शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः ॥ १ ॥

स्निग्धइति। हे विपरीतकारिणि विपर्ययविधायिनि राधे त्वं स्निग्धे मधुरवादिनि तस्मिन् प्रिये कृष्णे यत्परुषासि निष्ठुरभाषिणी असि वर्तसे किंच तस्मिन्प्रिये प्रणमति सति विनययुक्ते सति यत्स्तब्धासि स्थाणुवत् स्थितासि यत् रागिणि सानुरागे प्रिये द्वेषस्थासि असंतुष्टासि यत् उन्मुखे संमुखे तस्मिन् प्रिये विमुखतां परावृत्ततां यातासि। तस्मात् श्रीखंडचर्चा चंदनकथापि तव विषमिव शीतांशुश्चंद्रस्तपनः सूर्य इव हिमं तुषारः हुतवहः अग्निरिव क्रीडामुदः क्रिडासंतोषाः यातना

वेदना: शुक्रमेव योग्यमेव तव मदीयवचनविपरीतकारित्वात् । विरोधालंकारः । शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं ॥ १ ॥

इदानीं कविर्भक्तानाशिषयति—

श्लोकः ॥ अंतर्मोहनमौलिघूर्णनवलन्मंदारविस्त्रंसनस्तब्धाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामंत्रः कुरंगीदृशां ॥ दृप्यद्दानवदूयमानदिविषद्दुर्वारदुःखापदां भ्रंशः कंसरिपोर्व्यपोहयतु वोऽश्रेयांसि वंशीरवः ॥ २ ॥

अंतरिति । कंसरिपोः कृष्णस्य वंशीरवो वेणुनादः युष्माकं भक्तानां अश्रेयांसि अशुभानि व्यपोहयतु खंडयतु । कीदृशो वंशीरवः कुरंगीदृशां हरिणीनयनानां अंतर्मोहनं मनोमोहः मौलिघूर्णनं साधुसाध्विति शिरःकंपनं वलन्मंदारविस्त्रंसनं गुंफितपारिजातपुष्पाधःपतनं सात्विकभावात् स्तब्धाकर्षणं स्तब्धस्य अनिच्छोराकर्षणं दृष्टिहर्षणं नेत्रोत्साहः एतेषु सर्वेषु महामंत्रः । वंशीरवाकर्षे सर्वा नायिकाः कामभावापन्ना भविष्यंतीति भावः । पुनः कीदृशः दर्पवद्भिर्दानवैर्दैत्यैर्दूयमानानां दिविषदां देवतानां दुर्वारा अनिवार्या दुःखापदः स्वसादनीभूता विपत्तयस्तासां भ्रंशः नाशकः । वंशीर

वं श्रुत्वा दुःखिता अपि देवाः मुदमुद्वहंतीत्यर्थः ।
मुग्धो मूढः अलसः ॥ २ ॥

इति श्रीकविराजश्रीजयदेवकृते गीतगोविंदे महाकाव्ये मुग्धमुकुंदवदनो नाम सटीको नवमः सर्गः

अथ दशमः सर्गः प्रारभ्यते

इदानीं सोत्कंठः कृष्णो राधां दृष्ट्वा अनुनयन्नाह—

श्लोकः ॥ अत्रांतरे मसृणरोषवशामसीमनिःश्वासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्य ॥
सव्रीडमीक्षितसखीवदनां दिनांते सानंदगद्गदपदं हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

अत्रेति । अत्रांतरे अस्मिन्नवसरे हरिः दिनांते संध्यासमये तां सुमुखीं राधां उपेत्य समीपमागत्य सानंदानि अतएव गद्गदानि कंठादल्पं निर्गच्छंति पदानि यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति तथा वक्ष्यमाणं उवाच । कीदृशीं राधां मसृणस्य कर्कशस्य क्रोधस्य वशां आधीनां । पुनः किंभूतां असीमस्य महतो निःश्वासस्य निःसहं सोढुं असमर्थं मुखं यस्याः सा तां कोपवदनामित्यर्थः । पुनः किंभूतां सव्रीडं सलज्जं ईक्षितं दृष्टं सख्याः वदनं

सुखं यया सा तां पश्यकृष्णचेष्टितामित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तमर्थं गीतेनाह—

अथ एकोनविंशः प्रबंधो देशवराडीरागेण आडवताले गीयते

वदसि यदि किंचिदपि दंतरुचिकौमुदी हरति दरतिमिरमतिघोरं ॥ स्फुरदधरसीधवे तव वदनचंद्रमा रोचयति लोचनचकोरं ॥ १ ॥ प्रिये चारुशीले प्रिये चारुशीले मुंच मयि मानमनिदानं ॥ सपदि मदनानलो दहति मम मानसं देहि मुखकमलमधुपानम् ॥ ध्रु० ॥

वदसीति । गीतस्यास्य देशवराडिरागः अष्टतालीतालः । रागलक्षणं "आरब्धगमनमुद्रानिद्राघूर्णायमाननयनाढ्या । सुखशायिनि निजदयिते देशवराडी भवेद्गौरि" इति । लघुद्रुतौ लघुश्चेत्यष्टताली प्रकीर्तिता इति" । गीतार्थस्तु । हे चारुशीले मनोहरवृत्ते प्रिये राधे त्वं मयि अनिदानं अकारणं मानं मुंच त्यज किमिति मानत्यागस्तत्राह मदनानलः कामाग्निर्मम मानसं दहति अतः कारणात्सपदि तत्क्षणमेव मुखकमलमधुपानं मुखमेव पद्मं

तत्संबंधि मधुपानं देहि मधुना वन्हिदाहः प्रशाम्य
ति। ध्रुवपदं। हे राधे त्वं यदि यदा किंचिदपि वद
सि तदा तव दंतानां या रुचिर्दीप्तिः सैव कौमुदी
चंद्रज्योत्स्ना अतिघोरं अतिशयेन भयंकरं दरः भ
यं स एव तिमिरमंधकारं हरति नाशयति। अनु
च तव वदनं चंद्रमा इव सः स्फुरदधरसीधवे दी
प्यमानाधरामृतार्थं तादर्थ्ये चतुर्थी मम लोचनच
कोरं नेत्रपक्षिविशेषं रोचयति रुचिं इच्छां कारय
ति चकोरः पक्षिविशेषः चंद्रामृतलोलुपो भव
त्येव ॥ १ ॥

मृषा रोषं प्रकाशयंतीमाह—

सत्यमेवासि यदि सुदति मयि कोपिनी
देहि खरनखरशरघातं ॥ घटय भुजबंध
नं जनय रदखंडनं येन वा भवति सुख
जातम् ॥ २ ॥

सत्यमिति। हे सुदति शोभनदंते यदि मयि
विषये सत्यमेव कोपिनी क्रोधवती असि तदा ख
रास्तीक्ष्णा ये नखराः नखास्ते एव शरा नाराचा
स्तैर्घातं प्रहारं देहि। तेनापि चेन्न तुष्यसि तर्हि भु
जाभ्यां बंधनं घटय कुरु। रदैः दंतैः खंडनं घातं ज
नय विरचय वा । अथ वा येन मुष्ट्यादिना सुख

जातं सुखसमूहो भवति तदेव कुरु। प्रभूणां हि सापराधेषु जनेषु ताडनबंधनखंडनादयो दंडाः समुचिताः ॥ २ ॥

ननु याऽतिप्रिया सा दंडं विदधातु किं मयात आह—

त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं
त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ॥ भवतु
भवतीह मयि सततमनुरोधिनी तत्र मम
हृदयमतियत्नम् ॥ ३ ॥

त्वमसीति। हेराधे त्वं मम जीवनं प्राणोसि त्वां विना स्थातुमशक्यत्वात् त्वं मम भूषणं अलंकारोसि त्वं मम भवजलधौ संसारसागरे रत्नमसि "जातौजातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते" इति स्त्रीरत्नमुक्तं। इह एतादृशे मयि भवती सततं निरंतरं अनुरोधिनी अनुकूला भवतु तवानुकूल्ये मम हृदयं मनः अतियत्नं अतिशययत्नयुक्तं भवति तवानुकूल्यार्थं अतिशयं यत्नं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

नीलनलिनाभमपि तन्वि तव लोचनं धा
रयति कोकनदरूपम् ॥ कुसुमशरबाण
भावेन यदि रंजयसि कृष्णमिदमेतदनुरू
पं ॥ ४ ॥

नीलेति। हे तन्वि कृशांगि नीलनलिनस्य नीलोत्पलस्येवाभा कांतिर्यस्य तत्तव लोचनं कोकनदरूपं रक्तोत्पलसरूपतां धारयति धत्ते। रोषारुणत्वात्। यदि इदं चक्षुः कृष्णं श्यामं कुसुमशरः कामस्तस्य बाणाः पुष्पाणि तेभ्यो भाव उत्पतिर्यस्य मधुनस्तेन रंजयसि रक्तं करोषि तदा एतद्रक्तं रूपं अनुरूपं योग्यं भवति। यदि मधुपानं करोषि तदा नेत्रस्य रक्तत्वमुचितं न रोषादिति भावः॥ ४॥

किंचित्प्रसन्नां वीक्ष्याह–

स्फुरतु कुचकुंभयोरुपरि मणिमंजरी रंजयतु तव हृदयदेशं॥रसतु रशनापि तव घनजघनमंडले घोषयतु मन्मथनिदेशं ५

स्फुरत्विति। हे राधे मणिमंजरी हारलता तवकुचकुंभयोः कुचकलशयोरुपरि स्फुरतु शोभतां सा रत्नलता तव हृदयदेशं वक्षःप्रदेशं रंजयतु स्वरश्मिभिः शोभयतु तव घनजघनमंडले निबिडकटिपुरोभागदेशे रशनापि कांच्यपि रसतु शब्दं करोतु सा कांची मन्मथनिदेशं कामाज्ञां घोषयतु शब्दायतां। वचनचातुर्येण स्फुरतु मणिमंजरी रसतु रसनापि इत्यादिना विपरीतरतं याचते॥ ५॥

स्थलकमलगंजनं मम हृदयरंजनं जनि

तरतिरंगपरभागम् ॥ भण मसृणवाणि करवाणि चरणद्वयं सरसलसदलक्तकसुरागम् ॥ ६ ॥

हे मसृणवाणि स्निग्धवचने भणाज्ञापय अहं तव चरणद्वयं सरसः सांद्रः सह रसेन शृंगारेण वर्तते इति वा सरसं यथा स्यादेवं लसत् शोभमानः अलक्तकरागो यावकरागो यत्र एतादृशं करवाणि कुर्वां। प्रार्थनायां लोट्। कथंभूतं चरणद्वयं स्थलकमलस्य गंजनं तिरस्कारकं सदृशमित्यर्थः। पुनः कीदृशं मम हृदयरंजनं अनुरागकारकं। पुनः कीदृशं जनित उत्पादितो रतिरंगे सुरतकौशले संभोगरागस्य वापरभागः परस्परशोभा येन। मयालक्तकेन चेदिदं रज्यते तदेदमपि क्रौंचबंधादौ मम हृदये लग्ने लग्नां मत्परां शोभां परस्परं दास्यतीतिभावः ॥ ६ ॥

स्मरगरलखंडनं मम शिरसि मंडनं देहि पदपल्लवमुदारं ॥ ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनानलो हरतु तदुपाहितविकारम् ॥ ७ ॥

स्मरेति। त्वं उदारं मनोहरं पदपल्लवं मम शिरसि मंडनं अलंकारमिव देहि अर्पय। कीदृशं प

दपल्लवं स्मरगरलस्य कामविषस्य खंडनं नाशकं कामपीडानिवर्तकमित्यर्थः। मयि दारुणः क्रूरकर्मा मदनकदनानलः कामपरितापवह्निः ज्वलति दीप्यते। पदपल्लवं कर्तृ तदुपहितविकारं मदनकृतोपतापं हरतु। शिरःपीडानिवर्त्तनेन शरीरपीडानिवृत्तिरिति शिरसि दानं अथवा पल्लवाच्छादितशिरसः सूर्यतापो न भवतीति ॥ ७ ॥

इति चटुलचाटुपटुचारु मुरवैरिणो राधिकामधि वचनजातं ॥ जयति जयदेवकविभारतीभूषितं मानिनीजनजनितशातम् ॥ ८ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे ऊनविंशतितमः प्रबंधः ॥ १९ ॥

इतीति। इत्यमुना प्रकारेण मुरवैरिणः कृष्णस्य राधिकां अधि अनुराधिकां लक्षीकृत्य प्रोक्तं वचनजातं वाक्यसमूहो जयति उत्कर्षेण वर्द्धते। कीदृशं चटुलं चाटुप्रीतियुक्तं पटु चतुरं चारु सुकुमारं। पुनः कीदृशं जयदेवकवेः भारत्या वाण्या भूषितं मानिनीजनस्य जनितं शातं सुखं येन तत्तादृशं जयति। 'पद्मावतीरमणजयदेवकविभारतीभणितमतिशात'मिति पाठांतरे पद्मावती जयदेवस्य पत्नी तस्या रमणो वल्लभो यो जयदेवस्तेन भारती

संज्ञया कवित्वं वर्णितं । पुनः कीदृशं अतिशातं अतिशयितसुखं यस्मात्तादृशमिति व्याख्यानमं दं तथा सति पौनरुक्त्यापत्तेः प्रथमपाठस्तु समीचीन एव॥ ८ ॥

इदानीमात्मानं निरपराधं ज्ञापयन् संभोगार्थं प्रोत्साहयन्नाह-

श्लोकः ॥ परिहर कृतातंके शंकां त्वया स
ततं घनस्तनजघनया क्रांते स्वांते परा
नवकाशिनि॥ विशति वितनोरन्यो धन्यो
न कोपि ममांतरं स्तनभरपरीरंभारंभे वि
धेहि विधेयताम् ॥ १ ॥

परिहरेति । हे कृतातंके विहितकोपे राधे त्वं शंकां त्यज त्वया क्रांते व्याप्ते सति वितनोः कामादन्यो धन्यः जनः कोपि ममांतरं अभ्यंतरं न विशति न प्रविशति । कीदृश्या त्वया घने कठिने स्तन जघने यस्याः तया । कीदृशे स्वांते अतएव परानवकाशिनि अन्यस्यावकाशशून्ये हे प्रणयिनि यतो ममांतरं काम एव विशति अतस्तनभरपरिरंभारंभे स्तनातिशयालिंगनोद्योगे विधीयतां कर्तव्यतां विधेहि कुरु मामालिंगेत्याशयः ॥ १ ॥

यद्येवं न प्रत्येषि तदा मय्यपराधानुकूलं दंडमाचरेत्याह—

श्लोकः ॥ मुग्धे विधेहि मयि निर्दयदंतदंशं दोर्वल्लिबंधनिबिडस्तनपीडनानि ॥ चंडि त्वमेव मुदमंचय पंचबाणचंडालकांडदलनादसवः प्रयांति ॥ २ ॥

मुग्धेति। हे मुग्धे मूढे सुंदरि वा मयि निर्दयदंतदंशं दयारहितदंतक्षतं विधेहि कुरु। किंच दोर्वल्लिबंधो भुजलताबंधस्तेन निबिडं दृढं यथा स्यात्तथा स्तनाभ्यां पीडनानि विधेहि। हे चंडि कोपनशीले त्वमेव मम मुदं प्रीतिं अंचय जनय। नत्वन्यस्यां ममानुराग इत्यर्थः। उद्वहेति पाठे कुरु नोचेत् पंचबाणः कामः स एव चंडालस्तस्य कांडदलनाद्बाणक्षतात् असवः मम प्राणाः प्रयांति गच्छंति। अतो मयि प्रसीदेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु कोपो नास्त्येवेत्यत आह—

श्लोकः ॥ शशिमुखि तव भाति भंगुरभ्रूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी ॥ तदुदितभयभंजनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमंत्रः ॥ ३ ॥

शशीति। हे शशिमुखि चंद्रवदने तव भंगुरभ्रूः कुटिलाभ्रूकुटिर्भाति शोभते। कीदृशी युवजनानां तरुणजनानां मोहाय कराला भीषणा कालस

र्पो कृष्णाहिवधूः तस्याः भ्रुवः सकाशादुदितं उत्प
न्नं यद्भयं तस्य भंजनाय नाशाय यूनां तरुणानां
तवाधरसीधु मद्यं तदेव सुधापानसाम्यान्माधुर्या
च्च सैव सिद्धमंत्रः साधितमंत्रः । विषापहरणार्थं
अधरपानंदत्वा तव कोपसर्पदष्टस्य मम जीवनं
संपादयेतिभावः ॥ ३ ॥

श्लोकः ॥ व्यथयति वृथा मौनं तन्वि प्रपंच
य पंचमं तरुणि मधुरालापैस्तापं विनोद
य दृष्टिभिः ॥ सुमुखि विमुखीभावं ताव
द्विमुंच न वंचय स्वयमतिशयस्निग्धो मु
ग्धे प्रियोहमुपस्थितः ॥ ४ ॥

व्यथयतीति । हेतन्वि सुंदरि तव वृथामौनं मां
व्यथयति तस्मात् हे तरुणि मधुरालापैः कोमल
वचनैः पंचमरागं प्रपंचय उद्गिर । दृष्टिभिः अवलो
कनैस्तापं मानसं तापं विनोदय अपसारय । हे
सुमुखि सुवदने विमुखीभावं दुष्टदृष्टित्वं विमुंच
त्यज । हेमुग्धे ज्ञानशून्ये अहं प्रियः स्वयं आकरणं
विनैव उपस्थितः आगतः अतएव मे वचनं न वं
चय नोल्लंघस्व । कीदृशः प्रियः अतिशयस्निग्धः
महावत्सलः स्वयमागतः हातुं नोचित इति भा
वः ॥ ४ ॥

अधुना मानापनोदनाय तदंगस्तुतिं करोति–श्लोकः ॥ बंधूकद्युतिबांधवोयमधरः स्निग्धो मधूकच्छविर्गंडश्चंडि चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनं ॥ नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुंदाभदंति प्रिये प्राय स्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः॥ ५ ॥

बंधूकेति। हेचंडि कोपनशीले तवायमधरः बंधूकपुष्पस्य द्युतिः कांतिस्तस्या बांधवो मित्रसदृशः श्चकास्ति शोभते तथा स्निग्धश्चिक्कणः गंडः कपोलश्चकास्ति। कीदृशः मधूकपुष्पवच्छविर्दीप्तिर्यस्य सः तथा। तव लोचनं नेत्रं नीलनलिनश्रियं नीलोत्पलस्य कांतिं मोचयति। तव नासा नासिका तिलप्रसूनस्य तिलपुष्पस्य पदवीं मार्गसादृश्यमित्यर्थः अभ्येति प्राप्नोति। हेकुंदाभदंति कुंदपुष्पस्येवाभा येषां तादृशा दंता यस्यास्तादृशि हे प्रिये वल्लभे प्राय इति तर्कयामि प्रसिद्धः पुष्पायुधः पुष्पमेवायुधं शस्त्रं यस्य सः कामस्त्वन्मुखसेवया विश्वं जगद्विजयते वशीकरोतीत्यर्थः। यानि कामस्य पुष्पायुधानि तानि बंधूकमधूकनीलोत्पलतिलकुंदपुष्पादीनि त्वन्मुखे वर्तंत इति। सेवा

कारः बंधूक इति दुपहरिया मधुक इति महुआं इति कान्यकुब्जभाषायां ॥ ५ ॥

श्लोकः ॥ दृशौ तव मदालसे वदनमिंदुमत्यान्वितं गतिर्जनमनोरमा विधुतरंभमूरुद्वयं ॥ रतिस्तवकलावतीरुचिराचित्रले खे भ्रुवावहो विबुधयौवतं वहसि तन्वि पृथ्वीगता ॥ ६ ॥

दृशाविति । अहो इत्याश्चर्ये हे तन्वि सुंदरि त्वं पृथ्वीगता भूम्यां स्थितापि विबुधयौवतं देवयुवतीनां समूहं वहसि । केन प्रकारेणेत्यत आह तव दृशौ नयने मदेनालसे मंथरे अवलोकनाय मंदायते । तव वदनं मुखं इंदुमत्या चंद्रबुद्ध्या अन्वितं युक्तं त्वन्मुखदर्शनेन सादृश्याच्चंद्रबुद्धिर्भवतीत्यर्थः । तव गतिर्गमनं जनमनोरमा । तवोरुद्वयं जंघायुग्मं विधुता स्वशोभया तिरस्कृता रंभा कदली येन । तव रतिः सुरतक्रीडा कलावती कामकलाकौशलयुक्ता । तव भ्रुवौ रुचिरा चित्राणां लेखा ययोस्ते यथा चित्रे श्यामा लेखा विलिख्यते तथेति । तदनया पदयोजनया मदालसाइंदुमतीमनोरमारंभाकलावतीचित्रलेखासंज्ञका अप्सरः स प्रतिपादिताः पृथ्वीगतेत्यपि च एकस्यामपि त्व

यि सर्वासामप्सरसां गुणा वर्तन्त इत्याश्चर्यं । प्रेयोनामालंकारः । पृथ्वीनामकं चेदं छंदः ॥ ६ ॥

कविः सर्गान्ते आशिषं प्रयुंक्ते—

श्लोकः ॥ प्रीतिं वस्तनुतां हरिः कुवलयापीडेन सार्धं रणे राधापीनपयोधरस्मरणकृत् कुंभेन संभेदवान् ॥ पत्रे बिभ्यति मीलति क्षणमपि क्षिप्रं तदालोकनद्व्यामोहेन जितंजितंजितमभूद्व्यालोलकोलाहलः ॥ ७ ॥

प्रीतिमिति । हरिः कृष्णो वः युष्माकं गायतां शृण्वतां प्रीतिमानंदं तनुतां विस्तारयतु । कीदृशः रणे संग्रामे कुवलयापीडेन कंसहस्तिना सार्द्धं सह कुंभस्थले हस्तेन संभेदवान् संबद्धः अतस्तत्र कुंभे राधापीनपयोधरस्मरणकृत् राधिकायां मांसलस्तनस्मृतियुक्तः । हस्तिदर्शनेन पीनकुचस्मरणं युज्यत एव । तदुक्तं "सदृशा दृष्टिचिन्ताद्याः स्मृतिजीवस्य बोधकाः" । पत्रे वाहने बिभ्यति भयंगते सति अथ च मीलति मृते सति जितंजितंजितमिति कंससंबंधी व्यालोलश्चंचलः कोलाहलः अभूत् जातः । कंसो बालेन जित इति सर्वैर्जनैः कलकलशब्दः कृत इत्यर्थः । वचनकौशलेन मानिनीमानदाना

तु चतुरः चतुर्भुजः कृष्णो यत्र ॥ ७ ॥

इति श्रीकविराजश्रीजयदेवकृते गीतगोविंदे महाकाव्ये मानिनीवर्णने चतुरचतुर्भुजोनाम सटीको दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ एकादशः सर्गः प्रारभ्यते ॥

अधुना राधां प्रति तत्सखी ब्रूते—

श्लोकः ॥ रुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं गतवति कृतवेषे केशवे कुंजशय्यां ॥ रचितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगाद ॥ १ ॥

रुचिरमिति । कापि सखी प्रदोषे रजनीमुखे स्फुरति दीप्यमाने सति प्राप्ते इत्यर्थः । राधां जगाद वक्ष्यमाणमितिशेषः । कस्मिन् सति केशवे कृष्णे अनुनयेन प्रीतिवचनेन सुचिरं बहुकालं मृगाक्षीं राधां प्रीणयित्वा संतोषयित्वा कुंजशय्यां लतागृहशयनं गतवति सति । कीदृशे केशवे कृतवेषे कृतश्रृंगारालंकारे राधाया इति । कीदृशीं राधां रचिता कृता रुचिरा मनोहरा भूषालंकारो यया कृष्णस्येति । अन्योन्यालंकारकरणेनान्योन्यरा

गः सूचितः। कीदृशे प्रदोषे अंधकाराधिक्येन दृष्टिं मुष्णातीति दर्शनचोरके। पुनः कीदृशीं राधां निरव सादां निर्गतः मानसभंगरूपोऽवसादः उपतापो य स्यास्तां ॥ १ ॥

उक्तार्थं गीतेनाह–

अथ विंशः प्रबंधो वसंतरागेण
रूपकताले गीयते

विरचितचाटुवचनरचनं चरणरचितप्र णिपातं॥ संप्रति मंजुलवंजुलसीमनि के लिशयनमनुयातम्॥ १॥ मुग्धे मधुमथ नमनुगतमनुसर राधिके॥ ध्रु० ॥

विरचितेति। वसंतरागः हे राधिके मुग्धे मूढे अनुगतं अनुकूलं मधुमथनं कृष्णं अनुसर अनुग च्छ। विरचिता उक्ता चाटुः प्रियावचनरचनापरप रायेन तं। पुनः कीदृशं चरणे पादे रचितः कृतः प्र णिपातः प्रणामो येन तं तन्मानभंगाय। पुनः की दृशं संप्रति इदानीं मंजुलो मनोहरोऽशोको वेतसो वा तस्य सीमनि पर्यंते तटे केलिशयनं सुरतार्थशय्यां अनुयातं प्राप्तमित्यर्थः। अतस्त्वया शीघ्रं गंतव्यमिति॥ १॥

तां प्रोत्साहयंती त्वरयति–

घनजघनस्तनभारभरे दरमंथरचरणविहारं ॥ मुखरितमणिमंजीरमुपैहि विधेहि मरालविकारम् ॥ २ ॥

घनेति। घनयोर्मांसलयोर्जघनस्तनयोर्भारस्य भरो भाराधिक्यं यस्यास्तत्संबोधनं दरमंथर ईषन्मंदश्चरणविहारः पादक्रमो यस्यां क्रियायां मुखरितः शब्दितः मणिमंजीरो मणिसहितमंजीरो यस्यां क्रियायां तं कृष्णमुपैहि उपगच्छ। अतएव मरालानां राजहंसानां विकारं विलासं विधेहि कुरु॥ २ ॥

अन्यमप्युद्दीपनविभावं वर्णयति—

शृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुरिपुरावं ॥ कुसुमशरासनशासनबंदिनि पिकनिकरे भज भावं ॥ ३ ॥

शृण्विति। त्वं रमणीयतरं अतिमनोहरं श्लाघ्यं तरुणीजनानां मोहनं मधुरिपोः कृष्णस्य रावं वंशशब्दं शृण्वाकर्णय। मधुपविरावमिति पाठे भ्रमरशब्दं। किंच पिकनिकरे कोकिलसमूहे कुसुमान्येव शरासनं धनुर्यस्य तादृशः कामस्तदाज्ञातया बंदिनि स्तावके सति भावं कृष्णेऽनुरागं भज आश्रय। हे मानिन्यः मानं त्यक्त्वा यूयं भजनं

कुरुतेति कोकिलाः घोषयंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरंबं ॥ प्रेरणमिव करभोरु करोति गतिं प्रतिमुंच विलंबम् ॥ ४ ॥

अनिलेति। हे करभोरु कनिष्ठांतो मणिबंधपर्यंत करस्य बहिर्भागस्तत्संबोधनं गतिं गमनं प्रति विलंबं मुंच शीघ्रं गच्छेति यावत्। यतः लतानिकुरंबं लतासमूहं अनिलेन तरलश्चंचलो यः किसलयनिकरः पल्लवसमूहस्तद्रूपेण करेण हस्तेन तव प्रेरणमिव ज्ञापनमिव करोति। अचेतना लतापि त्वां प्रेरयति किं पुनरहं ॥ ४ ॥

अपि च–

स्फुरितमनंगतरंगवशादिव सूचितहरिपरिरंभं ॥ पृच्छ मनोहरहारविमलजलधारममुं कुचकुंभं ॥ ५ ॥

स्फुरितमिति। हेराधे त्वं अमुं कुचकुंभं स्तनद्वयं पृच्छ सम्यगतिवर्तुलत्वात्काठिन्यवत्वाच्च कुंभसाम्यं। कीदृशं कुचकुंभं अनंगस्य कामस्य ये तरंगा विकारास्तद्वशादिव स्फुरितं सकंपं अतएव सूचितः हरेः परिरंभः आलिंगनं येन। अन्योपि कलशो नद्यां तरंगैः प्रेर्य्यमाणः सकंपो भवति। इवशब्दो

ओत्प्रेक्षाद्योतकः। पुनः कीदृशं मनोहरो यो हारः स एव विमला निर्मला जलधारा यत्र ॥ ५ ॥

अधिगतमखिलसखीभिरिदं तव वपुर पि रतिरणसज्जं ॥ चंडि रसितरशनारव डिंडिममभिसर सरसमलज्जम् ॥ ६ ॥

अधिगतमिति। हे चंडि अत्यंतकोपने इत्याक्षेपे संबोधनं। अखिलसखीभिरपि तवेदं वपुः शरीरं रतिरणे सुरतसंग्रामे सज्जं सन्नद्धं अधिगतं ज्ञातं। तव मनसि अभिमानो नास्तीत्यर्थः। एवं सति रसिता शब्दिता रशना क्षुद्रघंटिका सैव आरवडिंडिमो वाद्यविशेषो यस्यां क्रियायां सरसं सोत्कंठं यथा स्यात्तथा अलज्जं लज्जारहितं यथा स्यात्तथाऽभिसर। कृष्णमित्यध्याहारः ॥ ६ ॥

स्मरशरसुभगनखेन सखीमवलंब्य करेण सलीलं ॥ चल वलयक्वणितैरवबोधय हरिमपि निजगतिशीलं ॥ ७ ॥

स्मरेति। हेराधे त्वं करेण हस्तेन सखीं अवलंब्य सलीलं सविलासं यथा स्यात्तथा चल गच्छ। कीदृशेन करेण स्मरशरवत्कामबाणवत्सुभगानि सुंदराणि नखानि यस्मिन् रणे शस्त्राणि भवंति रतिरणे तु त्वन्नखान्येव स्मरस्य शस्त्राणीति भावः।

गत्वा च वलयक्वाणितैः कंकणशब्दैः हरिं कृष्णं अव बोधय अहमागतेति ज्ञापयेत्यर्थः । अपिः क्रिया समुच्चये । कथंभूतं हरिं निजे आत्मनि गतिर्यस्य स निजगतिः कामस्तस्मिन् शीलं समाधिश्चित्तैका ग्र्यं यस्य कामपरवशमित्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितमधरीकृतहारमुदासितवामं ॥ हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कंठतटीमविरामम् ॥ ८ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे विंशतितमः प्रबंधः ॥

श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवेन भणितं गीतं हरौ कृष्णे विनिहितमारोपितं मनश्चित्तं यैस्तेषां भक्तानां कंठतटीं अविरामं सर्वदा अधितिष्ठतु कंठदेशे वसत्वित्यर्थः । अधिशीङ्स्थासां कर्म । कीदृशं भणितं अधरीकृतः स्वगुणैर्हीनः कृतः मुक्ताहारो येन । पुनः कीदृशं उदासितास्वगुणैस्तिरस्कृता वामा सुंदरी येन । यद्यपि हारस्य रमणं च कंठदेशास्थितस्य या शोभा तत्प्रदत्वं संभवति तथापि तयोरागिणामेव शोभाप्रदत्वं नतु मुमुक्षूणां तत्रापि तारुण्य एव नतु सर्वदा । जयदेवभणितं तु कृष्णकथात्वेन हारापेक्षया चाधिकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं सखी कृष्णस्य स्नेहातिशयमाह–

श्लोकः ॥ सा मां द्रक्ष्यति वक्ष्यति प्रियकथां प्रत्यंगमालिंगनैः प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि समागत्येति चिंताकुलः ॥ स त्वां पश्यति वेपते पुलकयत्यानंदति स्विद्यति प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमः पुंजेनिकुंजे प्रियः ॥ १ ॥

सामामिति । हे राधे स प्रियः कृष्णः स्थिरे निश्चले तमःपुंजे अंधकारसमूहे अन्यत्र तास्मिन्निकुंजे लतागृहे त्वां पश्यति ध्यानेन दृष्ट्वापि किमियं परुषं मधुरं वदिष्यतीति भयात् वेपते कंपते पुलकयति अंगानीत्यर्थात् ध्यानेनैव तदालिंगनं परिकल्प्य सरोमांचो भवतीत्यर्थः । ध्यानेन त्वत्सुरतकेलिं परिकल्प्य स्विद्यति पश्चात्केलिं कृत्वा उत्थाय गंतुं प्रवृत्तायां त्वयि प्रत्युद्गच्छति प्रत्युत्थानं करोति ततः ध्यानविच्छेदे त्वामदृष्ट्वा मूर्च्छति । कीदृशः प्रियः चिंताकुलः चिंतायुक्तः । इतीतिकिं हे सखि सा राधा मां द्रक्ष्यति अनुकूलतया ईक्षते । दृष्ट्वा च प्रियकथां मनोहरां कथां वक्ष्यति वदिष्यति । उक्त्वा प्रत्यंगं प्रत्यवयवं प्रतिआलिंगनैः प्रीतिं संतोषं यास्यति प्राप्स्यति समागम्य मिलि

त्वा रंस्यते मया सह क्रीडिष्यति इति प्रश्ने समा गम्येति पूर्वार्द्धं सर्वत्र योज्यं। दीपकालंकारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

गमनकालयोग्यं अंधकारं वर्णयति—

श्लोकः ॥ अक्ष्णोर्निक्षिपदंजनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलिं मूर्ध्नि श्यामसरोजदामकुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ॥ धूर्तानामभिसारसत्वरहृदां विष्वङ् निकुंजे सखि ध्वांतं नीलनिचोलचारुसुदृशां प्रत्यंगमालिंगति ॥ २ ॥

अक्ष्णोरिति। हे सखि राधे ध्वांतं अंधकारः सुदृशां नायिकानां प्रत्यंगं प्रत्यवयवं आलिंगति आश्लिष्यति। किं कुर्वत् अक्ष्णोर्नेत्रयोरंजनं कज्जलं निक्षिपत् विन्यस्यत्। श्रवणयोः कर्णयोः तापिच्छगुच्छावलिं तमालपुष्पस्तबककर्णपूरपंक्तिं निक्षिपत्। कुचयोः स्तनयोः कस्तूरिकापत्रकं मृगमदपत्रावलीं निक्षिपत्। मस्तके श्यामसरोजदाम नीलकमलमालां निक्षिपत्। कीदृशीनां सुदृशां धूर्तानां परिवंचकानां। पुनः कीदृशीनां विष्वक् सर्वत्र निकुंजे लतागृहे अभिसारसत्वरं गमनाय ससाहसं हृत् यासां तास्तासां। कीदृशं ध्वांतं नीलनि

चोलवत् श्यामवस्त्रवत् । चारु सदृशमित्यर्थः ।
लवस्त्रस्थाने ध्वांतं ज्ञातमित्यर्थः । अतो भूषणा
निर्माणेनापि कालातिक्रमो न युक्तइतिभाव ॥
अंधकारमेववर्णयति–

श्लोकः ॥ काश्मीरगौरवपुषामभिसारि-
काणामाबद्धरेखमभितो मणिमंजरीभिः ॥
एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं तत्प्रेमहे
मनिकषोपलतां तनोति ॥ ३ ॥

काश्मीरेति । हे राधे एतत्तमिस्रं अंधकारः त
त्प्रेम तासामभिसारिकाणां यत्प्रेम प्रीतिस्तदेवहेम
सुवर्णं तस्य निकषोपलतां घर्षणपाषाणतां तनो
ति विस्तारयति । कीदृशं तमिस्रं काश्मीरं कुंकुमं
तद्गौरं पीतं वपुर्यासां तासामभिसारिकाणां स्त्री
णां मणिमंजरीभिः मणिकिरणैः अभितः सर्वतः
आबद्धा कृतरेखा यस्मिन् तमालदलं नूतनपत्रं
तद्वन्नीलतमं अतिश्यामं । "कांतार्थिनी तु या या
ति संकेतं साभिसारिका" इत्यमरः । इत्यभिसा
रिकालक्षणं । अभिसारिकाणां प्रेमपरीक्षासमय
त्वयमेव यदंधतमसि गमनमिति ॥ ३ ॥

श्लोकः ॥ हारावलीतरलकांचनकांचिदा
मकेयूरकंकणमणिद्युतिदीपितस्य ॥ द्वारे

निकुंजनिलयस्य हरिं निरीक्ष्य व्रीडावती मथ सखी निजगाद राधां॥ ४॥

हारावलीति। अथानंतरं सखी राधां निजगा पुनरपि उवाच। कथंभूतां राधां निकुंजनिलय लतागृहमेव निलयं निभृतगृहं तस्य द्वारे हरिं कृष्णं निरीक्ष्य दृष्ट्वा व्रीडावतीं सलज्जां अस्मि मया कति निष्ठुराणि वचांसि उक्तानि संप्रति त समक्षं कथं यामीतिलज्जां। कीदृशस्य निकुंजनि लयस्य मुक्ताहारमध्यमणेः द्युत्या काञ्चनकांची दाम्नः सुवर्णकांचीरशनायाः द्युत्या केयूरस्य बाहु भूषणस्य द्युत्या कंकणयोर्द्युत्या एतेषु खचिता ये मणयस्तेषां द्युत्या च दीपितस्य प्रकाशितस्य ए नेन ध्वांतेपि दर्शनयोग्यता उक्ता॥ ४॥

मंजुतरेति वराडिरागे तदेवगीतेनाह—

अथ एकविंशतितमः प्रबंधो वराडिरागे णआडवताले गीयते

मंजुतरकुंजतलकेलिसदने॥ प्रविश राधे माधवसमीपमिह विलस॥ रतिरभस हसितवदने॥ १॥

हे राधे रतिरभसेन सुरतोत्साहेन हसितं हास्ययुक्तं वदनं मुखं यस्यास्तत्संबोधनं इह अस्मि

न् मंजुरतं मनोहरं निकुंजाभ्यंतरदेशस्तदेवकेलिसदनं क्रीडागृहं तस्मिन् माधवसमीपं प्रविश गच्छ पश्चाद्विलस क्रीडां कुरु ॥ १ ॥

अपिच—

नवभवदशोकदलशयनसारे॥ प्रविश० ॥
कुचकलशतरलहारे ॥ २ ॥

नवेति । कुचकलशयोश्चंचलो मुक्ताहारो यस्यास्तत्संबोधनं हे राधे इह क्रीडागृहे माधवसमीपं प्रविश विलस च । कीदृशे इह नवानि नूतनानि भवंति यानि अशोकस्य दलानि पर्णानि तत्कृता शय्या कुष्णाशय्या तदेव सारो महाधनं यस्मिन् ॥ २ ॥

कुसुमचयरचितशुचिवासगेहे ॥ प्र० ॥
कुसुमसुकुमारदेहे ॥ ३ ॥

कुसुमेति । हे कुसुमवत्सुकुमारो देहो यस्यास्तत्संबोधनं । कीदृशे इह कुसुमचयेन पुष्पसमूहेन रचितं कृतं शुचि अनुपहतं नायिकांतरेणानुपभुक्तं यद्वासगृहं तत्र विलस ॥ ३ ॥

मृदुचलमलयपवनसुरभिशीते ॥ प्र०॥
रसवलितललितगीते ॥ ४ ॥

मृदुचलेति । हे रसेन वलितं कृतं ललितं म

नोहरे गीतं यया तत्संबुद्धिः हे राधे इह कलितल ने विलस। कीदृशे इह मृदुश्चलश्चंचलो यो मल यपवनस्तेन संपर्कवशात् सुरभि एवंभूतं सत् शीतलं तस्मिन् ॥ ४ ॥

वितत बहुवल्लिनवपल्लवघने प्र० ॥ चिर मिलितपीनजघने ॥ ५ ॥

वितेति। हे चिरमिलिते बहुकाले अन्योन्य संबद्धे पीने मांसले जघने यस्यास्तत्संबुद्धि हे राधे इह विलस। कीदृशे इह वितता इतस्ततो वी शीर्णा बह्व्यो वल्लयो वल्यस्तासां नवपल्लवास्तैर्घ न निबिडे। शयने इत्यध्याहारः। निबिडशयन इत्यर्थः ॥ ५ ॥

मधुमिलितमधुपकुलकलितरावे ॥ प्र० ॥ मदनरभसरसभावे ॥ ६ ॥

मध्विति। हे मदनरभसः कामरभसः शृंगारस्त स्य भावोऽभिप्रायो यस्यास्तत्संबुद्धिः। कीदृशे इह मधुनि पुष्परसे मिलितानि तत्पानार्थमित्य र्थः। यानि मधुपकुलानि भ्रमरसमूहास्तैः कृतो कलितः रावः शब्दो यस्मिन् ॥ ६ ॥

मधुतरलपिकनिकरनिनदमुखरे ॥ प्र० ॥ दशनरुचिरुचिरशिखरे ॥ ७ ॥

मधुतरलेति । हेदशनरुचिस्तवदंतदीप्तिरेव रुचिरं शिखरं माणिक्यविशेषो यस्यास्तत्संबुद्धिः । कीदृशे इह मधुना वसंतेन तरलश्चंचलः पिकनिकरः कोकिलसमूहस्तस्य निनदेन शब्देन मुखरे शब्दायिते "पक्वदाडिमबीजाभं माणिक्यं शिखरं विदुः" इतिशाश्वतः ॥ ७ ॥

विहितपद्मावतीसुखसमाजे ॥ कुरु मुरारे मंगलशतानि भणति जयदेवकविराज राजे ॥ ८ ॥ इति श्रीगीतगोविंदे एकाविंशतितमः प्रबंधः ॥ २१ ॥

विहितेति । हेमुरारे कृष्ण त्वं जयदेवकविराजराजे मंगलशतानि कुरु । कीदृशे जयदेवकविराजराजे विहितः कृतः पद्मावत्याः स्वस्त्रियाः सुखसमाजः शुभसमूहो यस्मिन् । एतेनस्वनायिकायामेव प्रेमातिशयो दर्शितः नत्वन्यस्यां । पुनः कीदृशे भणति च गुणान्वदति क्वचित्प्रविशराधे माधवसमीपभणितेति पाठः ॥ ८ ॥

श्लोकः ॥ त्वां चित्तेन चिरं वहन्नयमतिश्रांतो भृशं तापितः कंदर्पेण च पातुमिच्छति सुधासंबाधबिंबाधरं ॥ अस्यांकं तदलंकुरु क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीनवक्रीते दास

इवोपसेवितपदांभोजे कुतः संभ्रमः ॥१॥

त्वामिति। हेराधे अयं कृष्णस्तव सुधयाऽमृतेन संबाधं गहनं बिंबाधरं पातुमिच्छति। कीदृशः कृष्णः यतः चित्तेन मनसा त्वां चिरं वहन् अतिश्रांतः। यतः कंदर्पेण भृशं तापितः अन्योपि भारवाही सूर्यतापितश्च जलानि पातुमिच्छति तद्वदित्यर्थः। तत्तस्मादस्य कृष्णस्यांके क्रोडं क्षणं मुहूर्तमात्रं अलं कुरु भूषय। तत्समीपं गंतुं बिभेमीत्यतआह इह कृष्णे संभ्रमो भयं कुतः। कीदृशे इह दास इव सेवक इवास्थिते पुनः कीदृशे भ्रूक्षेपः कटाक्षक्षेपः स एव लक्ष्मीः संपत् द्रव्यं तेन नवक्रीते नूतनः क्रीतो दासोऽतिभीतो भवतीति भावः। अतएव उपसेवितं पदांभोजं चरणकमलं येन ॥१॥

श्लोकः ॥ सा ससाध्वससानंदं गोविंदे लोललोचना ॥ सिंजाना मंजुमंजीरं प्रविवेश निवेशनम् ॥ २ ॥

सेति। सा राधा निवेशनं लतागृहं प्रविवेश सखीवचनात्। कीदृशी राधा ससाध्वसं विग्धः कृष्णः कथं मया रंजनीय इति। सानंदं सहर्षं च इति नैकट्यात् गोविंदे कृष्णे लोले लोचने यस्याः सलज्जत्वात्। पुनः कीदृशी मनोहरशब्दयुक्तं मंजीरं नूपुरं

सिंजाना गमनवशात् सशब्दं कुर्वती । क्वचित्ससा ध्वसमानंदगोविंदे इतिपाठः । तदा ससाध्वसः पूर्वापराधात् सानंदः राधायाः आगमनात् । एवं नागरयोः समागमे रसोत्पत्तिरुक्ता ॥ २ ॥

लीलागृहप्रवेशं निरूप्येदानीं दर्शनमहोत्सवेन रसविक्रियां गीतेनाह—

अथ द्वाविंशतितमः प्रबंधो वराडिरागेण रूपकताले गीयते

राधावदनविलोकनविकासितविविधविकारविभंगं ॥ जलनिधिमिव विधुमंडलदर्शनतरलिततुंगतरंगं ॥ १ ॥ हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासं ॥ सा ददर्श गुरुहर्षवशंवदवदनमनंगनिवासं ॥ ध्रु० ॥

वराडीरागः । रूपकतालः । सा राधा एवं भूतं हरिं ददर्श सप्तपद्यां सर्वाणि हरिविशेषणानि । कीदृशं हरिं राधावदनविलोकनेन विकासितः प्रकाशितो विविधो नानाप्रकारो विकारविभंगः कटाक्षादिरचना येन तं । पुनः कीदृशं जलनिधिं समुद्रमिव स्थितं । कीदृशं जलनिधिं विधुमंडलदर्शनेन चंद्रमंडलालोकेन तरलिताश्चंचलीकृताः तरंगाः कल्लोला यस्य तं । पुनः कीदृशं एकरसं ए

कस्यां राधायामेव रसः प्रीतिर्यस्य तं। पुनः कीदृशं चिरं बहुकालं अभिलषितः प्राथितः विलासः केलिर्येन तं। पुनः कीदृशं गुरुहर्षस्यातिशयस्य हर्षस्य वशंवदं अधीनं वदनं मुखं यस्य सानंदमुखमित्यर्थः। पुनः कीदृशं अनंगस्य कामस्य निवासं स्थानभूतं कंदर्पकोटिलावण्यमित्यर्थः। अत्रागाधशृंगाररसाश्रयत्वेन कृष्णस्य जलनिधिसाम्यं राधामुखस्याल्हादकारित्वादिना चंद्रसाम्यं बोध्यं। उपमालंकारश्च ॥ १ ॥

हारममलतरतारमुरसिदधतं परिलंबित
दूरं ॥ स्फुटतरफेनकदंबकरंबितमिव य-
मुनाजलपूरम् ॥ २ ॥

हारमिति। पुनः कीदृशं हारं मुक्ताहारं दधतं धारयंतं उरसि हृदये कीदृशं हारं अमलतरतारं अत्यंतविशुद्धबृहत्तरं पुनः। कीदृशं स्फुटतरो यः फेनकदंबस्तेन करंबितं मिश्रितं यमुनाजलपूरमिव श्रीकृष्णस्य शामत्वाद्यमुनाप्रवाहसाम्यं हारस्य शुभ्रत्वात् फेनसाम्यं बोध्यम् ॥ २ ॥

श्यामलमृदुलकलेवरमंडनमधिगतगौर
दुकूलं ॥ नीलनलिनमिव पीतपरागपट
लभरवलयितमूलम् ॥ ३ ॥

श्यामलेति। श्यामलं कृष्णं मृदुलं कोमलं
लेवरमंडनं शरीरालंकारो यस्य तं। पुनः की
शं अधिगतं परिहितं गौरदुकूलं पीतवस्त्रं येन।
मिव नीलोत्पलमिवेत्यर्थः। कीदृशं नीलनलिन
पीतपरागाणां कुंकुमरेणूनां पटलस्य समूहस्य भ
रः अतिशयस्तेन वलयितं वेष्टितं मूलं यस्य तत्त
था॥ ३॥

तरलदृगंचलचलनमनोहरवदनजनितर
तिरागं॥ स्फुटकमलोदरखेलितखंजन
युगमिव शरदि तडागं॥ ४॥

तरलेति। कीदृशं हरिं तरलश्चंचलो यः कटा
क्षस्तस्य चलनेन मनोहरं सुंदरं यद्वदनं तेन ज
नितउत्पादितो रसो रागोऽभिलाषोऽर्थात् नारी
णां यत्र नरा णामपि कामकरमिति भावः। कमिव
शरदि शरत्काले तडागमिव। कीदृशं तडागं स्फुट
कमलस्य विकाशितपद्मस्योदरमध्ये खेलितं क्री
डितं खंजनयोर्युग्मं युगलं यत्र तथा शरत्काले
खंजनवर्णनमुचितमेव॥ ४॥

वदनकमलपरिशीलनमीलितमिहिरस
मकुंडलशोभं॥ स्मितरुचिरुचिरसमुल्ल
सिताधरपल्लवकृतरतिलोभम्॥ ५॥

वदनेति । वदनकमलस्य परिशीलनाय मि लिते मिहिरसमे सूर्यतुल्ये ये कुंडले तयोः शो भा यस्य स तथा । पुनः कीदृशं । स्मितरुचिरुचि रो हास्यदीप्तिसुभगः समुल्लसितो दीप्यमानो यो ऽधरपल्लवस्तेन कृतो रतौ लोभो युवतीनां रताभि लाषो येन तं तथा । त्वत्पक्षे त्वयि रतिलोभमित्य त्र गमकत्वात्समासः ॥ ५ ॥

शशिकिरणच्छुरितोदरजलधरसुंदरक सुमसुकेशं ॥ तिमिरोदितविधुमंडलनिर्म लमलयजतिलकनिवेशम् ॥ ६ ॥

शशिकिरणेति कीदृशं हरिं । शशिकिरणैः चंद्रदीप्त्या च्छुरितं मंडितमुदरमभ्यंतरं यस्य ज लधरस्य मेघस्य तद्वत्सुंदराः पुष्पसहिताः केशा यस्य तं । अत्र केशानां श्यामतया मेघसाम्यं तत्रस्थकुसुमानां च मेघांतश्चारिचंद्रकिरणसाम्यं बोध्यं । पुनः कीदृशं तिमिरेऽधकारे उदितो यो विधुमंडलश्चंद्रबिंबस्तद्वन्निर्मलं मलयजतिलकं चं दनबिंदुस्तस्य निवेशोवस्थानं यत्र तं शृंगारिणां नागराणां तिलकं वर्तुलमेवेति तस्य चंद्रसाम्यं चंद्रोदये तिमिरस्यासंभवादभूतोपमेयं बोध्या॥६॥

विपुलपुलकभरदंतुरितं रतिकेलिकला

भिरधीरं ॥ मणिगणकिरणसमूहसमु
ज्ज्वलभूषणसुभगशरीरं ॥ ७ ॥

विपुलेति । कीदृशं हरिं विपुलोऽधिको यः पुल कभरो रोमांचातिशयस्तेन दंतुरितं निम्नोन्नतं व्याप्तमित्यर्थः । पुनः कीदृशं रतिकेलिकलाभिः सुरतक्रीडाकथाभिरधीरं चंचलं । पुनः कीदृशं मणिगणानां किरणसमूहेन समुज्ज्वलं दीप्यमानं यद्भूषणं तेन सुभगं सुंदरं शरीरं यस्य तं तथा ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवभणितविभावद्विगुणीकृतभू
षणभारं ॥ प्रणमत हृदि विनिधाय हरिं
भवजलसुकृतोदयसारं ॥ ८ ॥

एवंभूतस्य कृष्णस्य दर्शनाद्राधायास्तदानीं किंजातमिति कविराह—

श्रीजयदेवेति । श्रीजयदेवस्य भणितविभावेन भाषितप्रपंचेन द्विगुणीकृतस्यालंकारस्य भारो यस्य तं हरिं हे कृष्णभक्ताः प्रणमत नमस्कुरुत किं कृत्वा सुचिरं चिरकालं हृदि विनिधाय संस्थाप्य कथंभूतं हरिं सुकृतस्य य उदयस्तस्य सारं यद्वा सुकृतोदय एव सारो धनं यस्मात्तं ॥ ८ ॥

श्लोकः ॥ अतिक्रम्यापांगं श्रवणपथपर्य

तगमनप्रयासेनेवाक्ष्णोस्तरलतरतारं प
तितयोः ॥ इदानीं राधायाः प्रियतमस
मालोकसमये प्रपात स्वेदांबुप्रसर इव
हर्षाश्रुनिकरः ॥ १ ॥

अतिक्रम्येति । इदानीं प्रियतमसमालोकसम
ये प्रवाहसदृशः राधायाः हर्षाश्रुनिकरः सात्विक
भावेन नेत्रांबुपूरः पपात । तत्रोत्प्रेक्षते अपांगं ने
त्रप्रांतं अतिक्रम्योल्लंघ्य श्रवणपथस्य कर्णमार्गस्य
पर्यंते गमनं तेन यः प्रयासस्तेनेवाक्ष्णोः स्वेदांबुप्र
सरोभूत् । कीदृशयोरक्ष्णोः तरलतरतारं चंचलाक्ष
कनीनिकं यथा स्यात्तथा पतितयोः अन्यस्यापि
गमनेन श्रमो भवति तेन च पतति तद्वत् ॥ १ ॥

श्लोकः ॥ भजंत्यास्तल्पांतं कृतकपटकं
डूतिपिहितस्मिते याते गेहाद्बहिरवहि
तालीपरिजने ॥ प्रियास्यं पश्यंत्याः स्म
रशरवशाकूतसुभगं सलज्जाया लज्जा
व्यगमदिव दूरं मृगदृशः ॥ २ ॥

भजंत्याइति । मृगदृशः मृगाक्ष्याः राधायाः
लज्जापि दूरं व्यगमदिव गतेव । कीदृश्याः राधायाः
अवहितः सावधानो य आलीपरिजनः सखीसेव
कवर्गस्तस्मिन् गेहाद्बहिर्याते गते सति तल्पांतं

शय्यापर्यंतं भजंत्याः प्राप्नुवत्याः । कीदृशे परिजने कृता कपटेन कर्णादेः कंडूतिः कंडूयनं तेन पिहितं छादितं हास्यं येन । पुनः कीदृश्याः प्रियास्यं कृष्ण मुखं पश्यंत्याः । कीदृशं प्रियास्यं स्मरशरवशं का मबाणाधीनं आकूतं सुरताभिप्रायस्तेन सुभगं मनोहरं कामविकारहावभावादिमनोहरमित्यर्थः । पुनः कीदृश्याः सलज्जायाः लज्जासहितायाः तस्या श्चेष्टां दृष्ट्वा वचनांतरेण अपृष्ट्वा बहिर्गमनात्सखी नां साम्यं सर्वाः सख्यो गता इति । कथमत्रस्यात व्यामिति लज्जापि गतेतिभावः ॥ २ ॥

श्लोकः ॥ जय श्रीविन्यस्तैर्महित इव मं दारकुसुमैः स्वयं सिंदूरेण द्विपरणमुदा मु द्रित इव ॥ भुजापीडक्रीडाहतकुवलया पीडकरिणः प्रकीर्णासृग्बिंदुर्जयति भु जदंडो मुरजितः ॥ ३ ॥

जयेति । मुरजितः कृष्णस्य भुजदंडो दंडाका रबाहुर्जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते भक्तानां रक्षणार्थ मितिशेषः । दंडशब्देन आजानुबाहुत्वं द्योतितं । कीदृशो भुजदंडः प्रकीर्णाः सर्वत्र लग्नाः असृग्बिं दवो रक्तबिंदवो यस्मिन् अतएवकुवलयापीडसंग्रा मसंतोषेण स्वयं सिंदूरेण मुद्रित इव चित्रित इव

द्विपश्चेत्सिंदूरेण मुद्रितस्तर्हि मदीयो बाहुरपि सिंदू रमुद्रितो भवतु। पुनः कीदृश इव जयश्रियाजयल क्ष्म्या विन्यस्तैर्विक्षिप्तैः मंदारकुसुमैः पारिजातपुष्पैः महित इव पूजितइव जयिनः शूरस्योपरि पुष्पवृ ष्टिरुचिता। कीदृशस्य मुरजितः भुजापीडस्य बा हुदंडस्य क्रीडया हतः कुवलयापीडनामा करी ह स्ती येन। अनेन सामर्थ्यलक्षणो नायकगुणा उक्तः। एवंभूते भुजदंडे गाढालिंगनादिना श्रीराधायाः निःशंकक्रीडनं सूचितमिति भावः। अत्रोत्प्रेक्षालं कारः। सानंदो राधासमागमेन सौंदर्यैति क्षेपकः २

इति श्रीकविराजश्रीजयदेवकृते गीतगो विंदे महाकाव्ये सानंदगोविंदो नाम सटीक एकादशः सर्गः॥

अथ द्वादशः सर्गः प्रारभ्यते

श्लोकः॥ गतवति सखीवृंदे मंदत्रपाभ रनिर्भरस्मरशरवशाकूतस्फीतास्मितस्नपि ताधरां॥ सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्न वपल्लवप्रसवशयने विक्षिप्ताक्षीमुवाच ह रिः प्रियाम्॥ १॥

गतवतीति। अथ हरिः कृष्णः प्रियां वल्लभां

राधां सरसमनसं रसोनुरागस्तत्सहितं मनो य स्यास्तां दृष्ट्वा उवाच वक्ष्यमाणामितिशेषः । क स्मिन् सति सखीवृंदे सखीसमूहे गतवति सति । कीदृशीं राधां मंदोल्पो यस्त्रपाभरो लज्जाभरस्तेन निर्भरोतिशायितो यः स्मरशरस्तत्परवशस्तदाय च आकूतोभिप्रायस्तेन स्फीतं प्रवृद्धं यत् स्मित मीषद्धसितं तेन स्नपितौ व्याप्तावधरौ यस्या स्तां । अथ सदक्रूर इति स्मरविशेषणं । पुनः कीदृशीं मुहुः पुनःपुनः नवपल्लवप्रसवशयने नव पल्लवपुष्पमये शयने विक्षिप्ताक्षीं निहितनयनां शय्यालोकनेन सुरतेच्छा ध्वन्यते । अस्मिन्सर्गे स्वाधीनभर्तृका नायिका वर्ण्यते "यस्या रतिगुणा कृष्टः पतिः पार्श्वं न मुंचति । विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात्स्वाधीनभर्तृका" ॥ १ ॥

अथ त्रयोविंशतितमः प्रबंधो विभास रागेण एकतालीताले गीयते

किसलयशयनतले कुरु कामिनि चरण नलिनविनिवेशं ॥ तव पदपल्लववैरिपरा भवमिदमनुभवतु सुवेशम् ॥ १ ॥ क्षण मधुना नारायणमनुगतमनुसर भो रा धिके ॥ ध्रुवप० ॥

किसलयेति। विभासराग:। तल्लक्षणं। स्वच्छंदं संमानितपुष्पचापः प्रियाधरस्वादसुखातितृप्तः। पर्यंकमध्यास्यकृतोपवेशो भासो विपूर्वः किल हे मगौर इति। हे राधे अधुना क्षणं अनुगतं अधीनं मां नारायणं अनुसर अनुगच्छ। अनुसरणप्रकारमाह हे कामिनि हेकामुके त्वं किसलयैरचितस्य शयनस्य शय्यायास्तले उपरिभागे चरणनलिनस्य विनिवेशं पादपद्मसमर्पणं कुरु। इदं किसलयशयनं तव पदपल्लवेन वैरि तस्मात्पराभवं तिरस्कारं अनुभवतु प्राप्नोतु। तव पदपल्लवस्य कांतिहरणात् शत्रुमस्तके हि चरणो दीयते। कीदृशं इदं सुवेशमपि पत्ररचनादिनाऽलंकृतमपि ॥ १ ॥

करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरं ॥ क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरं ॥ २ ॥

हे राधे अहं करकमलेन ते चरणं करोमि संवाहयामि। धातूनामनेकार्थत्वात्। यतस्त्वं विदूरं आगमितासि मया आनितासि। दूरागतस्य चरणसंवाहनमुचितं त्वं शयनोपरि क्षणं नूपुरं उपकुरु। कमिव अनुगतिशूरं तवानुसरणे शूरं मामिव यथा आलिंगनादिना मामुपकरोषि तथा नूपुर

मपि शय्यातलमलंकुरु इति भावः ॥ २ ॥

वदनसुधानिधिगलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम् ॥ विरहमिवापनयामि पयोधररोधकमुरसि दुकूलम् ॥ ३ ॥

वदनेति । त्वं अनुकूलं वचनं वाक्यं अमृतमिव रचय वद । कीदृशं वदनमेव सुधानिधिश्चंद्रस्तस्माद्गलितमुत्पन्नं अनंतरं उरसि वक्षसि वर्तमानं दूकुलं पट्टवस्त्रं विरहमिव अपनयामि स्फोटयामीत्यर्थः । कीदृशं पयोधररोधकं स्तनाच्छादकं । विरहपक्षे स्तनाश्लेषप्रतिबंधकम् ॥ ३ ॥

कुटिलमवलोकयंतीमतिविव्हलः सन्नाह–

प्रियपरिरंभणरभसवलितमिव पुलकितमन्यदुरापं ॥ मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापम् ॥ ४ ॥

प्रियेति । हे राधे त्वं मदुरसि मम वक्षसि कुचकलशं विनिवेशय स्थापय स्तनकलशार्पणेन मनसिजतापं कामपीडां शोषय खंडय । कीदृशं प्रियपरिरंभणाय ममालिंगनाय रभसेनोत्साहेन वलितमिव संमुखमिव । पुनः कीदृशं पुलकितं संजातरोमांचं । पुनः कीदृशं अन्येनातिदुःखेन प्राप्यते

इति अन्यदुरापं सजलकुंभक्षेपेण तापशांतिर्युज्य त एव ॥ ४ ॥

त्वदेकजीवनं मां त्वमेव जीवयेत्याह—

अधरसुधारसमुपनय भामिनि जीवय मृतमिव दासं ॥ त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ॥ ५ ॥

अधरेति । हे भामिनि कामकुशले त्वं अधरसुधारसं ओष्ठामृतरसं उपनय देहि अनेन दासं सेवकं मां मृतमिव जीवय । कीदृशं त्वयि विनिहितमनसं दत्तमानसं । पुनः कीदृशं विरहानलेन वियोगाग्निना दग्धं वपुः शरीरं यस्य अतएवाविलासं निश्चलं मृतस्तु निश्चलो भवति ॥ ५ ॥

चाटुकेन प्रसन्नां प्रत्याह—

शशिमुखि मुखरय मणिरसनागुणमनुगुणकंठनिनादं ॥ मम श्रुतियुगले पिकरवविकले शमय चिरादवसादं ॥ ६ ॥

शशीति । हे शशिमुखि चंद्रवदने त्वं मणिरसनागुणं मणियुक्तं कांचीदाम मुखरय शब्दितं कारय । कीदृशं अनुगुणः सदृशः कंठनिनादो यस्य कंठगीतनादसदृशमित्यर्थः तेन शब्देन त्वं मम श्रुतियुगले कर्णयुग्मे चिरात्तव विरहेण

थोवसादः खेदस्तं शमय नाशय । खेदकारणमो ह कीदृशे श्रुतियुगुले पिकरुतैः कोकिलशब्दैर्विक ले दुःखिते । विरहिणो हि पिकरुतं दुःसहं भव ति ॥ ६ ॥

किंचिदवलोकयंतीमाह—

मामतिविफलरुषा विकलीकृतमवलोकि तुमधुनेदं ॥ मीलति लज्जितमिव नयनं तव विरम विसृज रतिखेदं ॥ ७ ॥

हे राधे तवेदं नयनं [illegible]धुना मामवलोकि तुं मधुं लज्जितमिव मीलति मीलनं धत्ते । कीदृ शं मां अतिविफलरुषा अतिविफलकोपेन विक लीकृतं दुःखितं नयनविशेषणं वा विकलीकृतं क र्णांतरं प्रापितं अतएव रोषाद्विरम विरक्ता भव । र तिखेदं क्रीडादैन्यं विसृज त्यज । कोपं त्यक्त्वा म या सह रमणं कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमनुपदनिगदितमधुरि पुमोदम् ॥ जनयतु रसिकजनेषु मनोरम रतिरसभावविनोदम् ॥ ८ ॥ इति श्रीगी तगोविंदे त्रयोविंशतितमः प्रबंधः ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितमिदं गीतं रसिक जनेषु शृंगाररसिकलोकेषु मनोरमं मनःप्रीतिकरं

रतिः संभोगः रसः शृंगाररसः भावाः संचारिणसा त्त्विकादयस्ते तेषां विनोदं कौतुकं जनयतु उत्पादयतु। कीदृशमिदं अनुपदं पदेपदे निगदितो उक्तो मधुरिपोः कृष्णस्य मोदो हर्षो यत्र गीते ॥ ८ ॥

इदानींसुरतारंभं निरूपयति–

श्लोकः ॥ प्रत्यूहः पुलकांकुरेण निबिडाश्लेषे निमेषेण च क्रीडाकूतविलोकितेधरसुधापाने कथाकेलिभिः ॥ आनंदाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेपि यस्मिन्नभूदुद्भूतः सतयोर्बभूव सुरतारंभः प्रियंभावुकः ॥ १ ॥

प्रत्यूह इति। तयोः राधाकृष्णयोः सुरतारंभः प्रियंभावुकः प्रियं भवितुं शीलं यस्य सः उद्भूतःप्रकटो बभूव। स कः यस्मिन्सुरतारंभे निबिडाश्लेषे गाढालिंगने कर्तव्ये पुलकांकुरेण रोमोद्गमेन प्रत्यूहः विघ्नोऽभूत्। व्यवधानकर्तृत्वाद्रोमोद्गमस्य यस्मिन्सुरतारंभे क्रीडाकूतविलोकिते क्रीडासु अभिप्रायपूर्वकं यद्विलोकितं तस्मिन् कर्तव्ये निमेषेण पक्ष्मचलनेन प्रत्यूहोऽभूत्। यस्मिन्नधरसुधापाने ओष्ठामृतपाने कर्तव्ये कथाकेलिभिः प्रत्यूहोभूत्। अपिःसमुच्चये। यस्मिन्मन्मथकलायुद्धे कामकला

न्वितसुरतसंग्रामे कर्तव्ये आनंदाधिगमेन आनंद प्राप्त्या प्रत्यूहोऽभूत् प्रीत्या आनंदप्राप्तिः ॥ १ ॥

तदेव विपरीताख्यं उक्तिवैचित्र्येण कथयति-

श्लोकः ॥ दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजैराविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः ॥ हस्तेनानमितः कचे धराधरमधुस्यंदेन संमोहितः कांतः कामपि तृप्तिमाप तदहो कामस्य वामा गतिः ॥ २ ॥

दोर्भ्यामिति । कांतः कृष्णः कामपि अनिर्वचनीयां तृप्तिं संतोषमाप प्रापत् । कीदृशः कृष्णः दोर्भ्यां हस्ताभ्यां संयमितः बद्धः अर्थान्नायिकायाः । पुनः कीदृशः पयोधरभरेण स्तनभरेण पीडितः पाणिजैर्नखैराविद्धः खंडितः दशनैर्दंतैः क्षतमधरपुटं यस्य सः । पुनःकीदृशः श्रोणीतटेन कटिप्रदेशेनाहतस्ताडितः कचे केशबंधे हस्तेन आनामितः नम्रीकृतः । पुनः कीदृशः अधरमधुस्यंदेन अधरामृतरसेन संमोहितः। यत्क्रोधजनकं तदेवातिसंतोषकारकमतएव कामस्य मदनस्य वामा विपरीतैव गतिरित्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव पुनः कथयति—

श्लोकः ॥ मारांके रतिकेलिसंकुलरणारंभे तया साहसप्रायं कांतजयाय किंचिदुपरि प्रारंभि यत्संभ्रमात् ॥ निष्पंदा ज घनस्थली शिथिलिता दोर्वल्लिरुत्कंपितं वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

मारांके इति । मारांके मारांकसंज्ञके रतिकेलि संकुलरणारंभे सुरतक्रीडातुमुलयुद्धारंभे तया राधया यत्संभ्रमात् कांतजयाय कृष्णजयार्थं साहसप्रायं किंचिदुपरि विपरीतरतं प्रारंभि आरब्धं तदैव जघनस्थली निष्पंदा तदा स्तब्धा जाता दोर्वल्लि भुजलता शिथिला जाता वक्षःस्थलमपि कंपयुक्तमभूत् । तथा अक्षिनेत्रयुग्मं मीलितमभूत् । अतएव स्त्रीभिरतिसाहसात्प्रारब्धमपि पौरुषं कुतः सिद्धेनैव सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्लोकः ॥ तस्याः पाटलपाणिजांकितमुरो निद्राकषाये दृशौ निर्धूताधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः ॥ कांचीदाम दरश्लथांचलमिति प्रातर्निखातैर्दृशो रेभिः कामशरैस्तदद्भुतमहो पत्युर्मनः कीलितं ४

तस्याइति । एभिः पूर्वोक्तैः कामशरैर्यत्पत्युः स्वामिनो मनः कीलितं विद्धं इति एतदद्भुतमाश्चर्यमभूत् । कथंभूतैः कामशरैः प्रातःकाले दृशोर्नेत्रयोर्निखातैरारोपितैः । इतीतिकिं तस्या राधायाः उरः पाटलपाणिजैः श्वेतरक्तनखैश्चिहितं । तस्या निद्राकषाये निद्रालोहिते दृशौ नेत्रे । तस्या निर्धूतः क्षालितः अधरशोणिमा अधरलौहित्यं । तस्या विलुलिताः स्रस्ताः शिथिलिताः स्रजोमाला येभ्यस्ते मूर्द्धजाः केशाः दरं ईषत् श्लथं शिथिलं अंचलं वस्त्रं यस्य तादृशं कांची दाम मेखला गुणः कामशरैः नखक्षतजागरचुंबनकेशाकर्षणनीवीमोचनानि पंचशराः निरूपिताः । अन्यत्र निखातैर्बाणैरन्यत्कीलितमित्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्लोकः ॥ त्वामप्राप्य मयि स्वयंवरपरां क्षीरोदतीरोदरे शंके सुंदरि कालकूटमपिबन्मूढो मृडानीपतिः ॥ इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसो विक्षिप्य वामांचलं राधायाः स्तनकोरकोपरिलसन्नेत्रो हरिः पातु वः ५

त्वामप्राप्येति । हरिः कृष्णः वः युष्मान् पातु । कीदृशो हरिः राधायाः स्तनौ कोमलत्वापतितत्वादिना गुणेन कोरकाविव तयोरुपरि लसती संब

ङ्गे नेत्रे यस्य । किं कृत्वा वामांचलं हृदयवामदे शलग्नांचलं विक्षिप्य, दूरीकृत्य । कीदृश्याः राधायाः इत्थं इति पूर्वकथाभिः अन्यमनसः कथावृत्तचित्तायाः इत्यर्थः । कथामेवाह हेसुंदरि क्षीरोदतीरोदरे क्षीरसमुद्रतीरमध्ये मृडानीपतिर्महादेवस्त्वामप्राप्य कालकूटविषमपिबदित्यहं शंके तर्कयामि । यतः मूढः ज्ञानरहितः । कीदृशीं त्वां मयि मन्निमित्तं । निमित्ते सप्तमी । स्वयंवरपरां मदेकपतिकामामित्यर्थः । इत्थं पूर्वकथा । अनेन गौरीपतित्वेपि तवालाभाद्विषमपिबत् इति गौर्या अपि अधिकगुणेति भावः ॥ ५ ॥

श्लोकः ॥ व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ स्पष्टा दष्टाधरश्रीः कुचकलशरुचा हारिता हारयष्टिः ॥ कांची कांचिद्गताशां स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः पश्यंतो चात्मरूपं तदपि विलुलितं स्त्रग्धरेयं धिनोति ॥ ६ ॥

व्यालोल इति । इयं राधा तदपि तथापि धिनोति प्रीणयति अर्थात्कृष्णं । कीदृशी राधा पाणिना हस्तेन जघनयोः पदं आभोगं सद्यः आच्छाद्य आत्मरूपं पश्यंती विलुलितां म्लानां स्त्रजं

धारयतीति । आत्मरूपमेवाह । केशपाशो व्या लोलः इतस्ततो विक्षिप्तोऽभूत् । अलकैश्चूर्णकुंतलै स्तरलितं स्थानाच्चलितं । कपोलौ स्वेदेन घर्मजले नलोलौ व्याप्तौ । दष्टाधरश्रीः खंडिताधरलक्ष्मीः स्प ष्टा व्यक्ता । कुचकलशरुचा स्तनघटदीप्त्या हारय ष्टिः मुक्ताकलापः हारिता दूरीकृता । कांची रश ना कांचिदाशां दिशं गता चलिता । यद्यपीति स र्वत्र योजनीयं । स्रग्धरानामकं छंदश्चेदम् ॥ ८ ॥

श्लोकः ॥ ईषन्मीलितदृष्टि मुग्धहसितं सीत्कारधारावशादव्यक्ताकुलकेलिकाकु विकसद्दंतांशुधौताधरम् ॥ श्वासोत्कंपि पयोधरोपरिपरिष्वंगात्कुरंगीदृशो हर्षो त्कर्षविमुक्तनिःसहतनोर्धन्यो धयत्यान नम् ॥ ७ ॥

ईषदिति । कुरंगीदृशो हरिणनयनायाः आन नं मुखं धन्यो भाग्यवान् जनो धयति पिबति । कीदृश्याः कुरंगीदृशः श्वासेन कामजनितेन खर पवनेन उत्कंपितौ किंचिच्चालितौ पयोधरौ स्तनौ तयोरुपरि परिष्वंगादालिंगनात् यः हर्षोत्कर्षः हर्षाधिक्यं तेन विमुक्ता त्यक्ता सालसा अतएव निःसहा कार्याक्षमा तनुः शरीरं यस्याः परिष्वं

गं कृत्वा धन्यो धयति पिबतीति भावः। कीदृश मानन ईषन्मीलितदृष्टि मुकुलितनयनं मुग्धं सुंदरं हसितं हास्यं यस्मिन्। पुनः कीदृशं सीत्कारधारावशात् कामविकारपरंपरावशात् अव्यक्ता आकुला या केलिस्तस्यां यः काकुः शोकभीत्यादिभिः ध्वनिविशेषस्तेन विकसंतः प्रकटीभवंतो ये दंता दशनास्तेषामंशुभिः किरणैर्धौतः क्षालितः अधरो यस्मिन्॥ ७॥

श्लोकः॥ अथ सा निर्गता बाधा राधा स्वाधीनभर्तृका॥ निजगाद रतिक्लांतं कांतं मंडनवांछया॥ ८॥ इति च सहसा प्रीतं सुरतांते मानितातिखिन्नांगी॥ राधा जगाद सादरमिदमानंदेन गोविंदं॥ ९॥

अथेति। अथानंतरं राधा सुरतांते आनंदेन गोविंदं कृष्णमिदं वक्ष्यमाणं सादरं निजगाद। कीदृशी सहसा ईषद्धास्ययुक्ता निर्गता आसमंताद्भावेन बाधा कामपीडा यस्याः सा सुखेनाधीनः भर्ता प्रियो यस्याः सा। किमर्थं निजगादेत्यत आह मंडनवांछया प्रियकर्तृकालंकरणवांछयेत्यर्थः। तस्याः स्वाधीनभर्तृकायाः लक्षणं भरतशास्त्रे उक्तं 'क्षणं कराहतेनैव क्षणं चरणपातिते। कंदु

... कांतेन ... स्वाधीनभर्तृका'। कथंभूतं कृष्णं कांतं प्रियं ... सुंदरं । पुनः कीदृशं रतौ सुते क्लांतं परिश्रांतं ॥ ८ ॥ ९ ॥

यद्राधा निजगाद तदेव गीतेनाह—

अथ ... गीतम्। प्रबंधो रामकरीरागेण यतितालेन गीयते

कुरु यदुनंदन चंदनशिशिरतरेण करेण पयोधरे ॥ मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमंगलकलशसहोदरे ॥ १ ॥ निजगाद सा यदुनंदने ॥ क्रीडति हृदयानंदने ॥ ध्रु० ॥

कुर्विति। रामकरीरागः हृदयानंदने चित्तहर्षे यदुनंदने कृष्णे क्रीडति सति सा राधा निजगा उक्तवती। किं निजगादेत्यत आह हे यदुनंद कृष्ण त्वं मम अत्रास्मिन्पयोधरे करेण स्वहस्ते मृगमदपत्रकं कस्तूरिकापत्रावलीं कुरु। कीदृशे करेण चंदनवच्छिशिरेण अतिशीतलेन। कीदृशेपयोधरे मनोभवस्य कामस्य मंगलाय कलशः पूर्णकुंभस्तस्य सहोदरे तुल्ये मंगलं हिरण्यमिति वा ॥ १ ॥

अलिकुलगंजनसंजनकं रतिनायकसा

यकमोचने ॥ त्वदधरचुंबनलंबितकज्ज
लमुज्ज्वलय प्रिय लोचने ॥ २॥

अलीति। हे प्रिय कृष्ण त्वं लोचने मदीये ने
ने त्वदधराभ्यां चुंबनेन लंबितं गलितं कज्जलं उ
ज्ज्वलय पुनरुद्दीपय। कीदृशं कज्जलं अलिकुलस्य
भ्रमरसंघस्य गंजनमभिभवं संजनयतीति संजन
कं विधायकं। कीदृशे लोचने रतिनायकस्य काम
स्य सायकान् मोचयति तस्मिन् नयनकटाक्षप्रदर्श
चिकमासाद्य कामो बाणान् मोचयतीति भावः।
एतत्प्रेरणाय कामबाणं मुंचतीत्यर्थः ॥ २ ॥

नयनकुरंगतरंगविलासनिरोधकरे श्रुति
मंडले ॥ मनसिजपाशविलासधरे शुभ
वेष निवेशय कुंडले ॥ ३ ॥

नयनेति। हे शुभवेषरुचिरालंकार कृष्ण त्वं मम
श्रुतिमंडले कर्णप्रदेशे कुंडले निवेशय कुंडलयुग्मं
स्थापय। कीदृशे श्रुतिमंडले नयने एव कुरंगो मृग
स्तस्य तरंगविलासस्य उत्फालगमनस्य निरोधं
निषेधं करोतीति तथा। पुनः कीदृशे मनसिजस्य
कामस्य यः पाशस्तस्य विलासं सादृश्यं लीलां
धारयतीति पाशः पशुगमननिरोधको भवतीति ३

भ्रमरचयं रचयंतमुपरि रुचिरं सुचिरं

मम सन्मुखे ॥ जितकमले विमले परिक
र्मय नर्मजनकमलकं मुखे ॥ ४ ॥

भ्रमरेति । हेकृष्ण मम सन्मुखे सुंदरमुखे अल
कं केशपाशं परिकर्मय प्रसाधय मंडयेत्यर्थः । की
दृशमलकं उपरि मुखोपरि सुचिरं बहुकालं व्या
प्य रुचिरं भ्रमरसमूहं रचयंतं कारयंतं स्वजातीय
बुद्ध्या भ्रमरस्तत्र पततीति भावः । यद्वा मुखं कम
लस्थानीयं कमले भ्रमरास्तिष्ठंति तद्वत् । कीदृशे
मुखे जितं कमलं येन तादृशे विमले निर्मले । की
दृशमलकं नर्मजनकं क्रीडाकारकं ॥ ४ ॥

मृगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकम
लिकरजनीकरे ॥ विहितकलंककलं कम
लानन विश्रमितश्रमसीकरे ॥ ५ ॥

मृगमदेति । हे कमलानन कृष्ण त्वं अलिकर
जनीकरे ललाटचंद्रे तिलकं कुरु। कीदृशं मृगमदरसे
न वलितं निर्मितं अतएव ललितं मनोहरं । पुनः की
दृशं विहिता कृता कलंकस्यांकस्य कलाषोडशभा
गो यत्र । अथ वा कला शोभा यत्र । द्वितीयाचंद्रप्रा
यं तिलकं कुर्वित्यर्थः । कथंभूते ऽलिकरजनीकरे
विश्रमिताः उपशांताः श्रमसीकराः प्रयासजलक

णा यत्र। एतेन चंद्रोपि प्रकटलांछनछविर्दृश्यत इति ॥ ५ ॥

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद मनसिज ध्वजचामरे ॥ रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखंडिशिखंडकडामरे ॥ ६ ॥

ममेति। हे मानद मानखंडन मानदायक वा मम रुचिरे सुंदरे चिकुरे। जात्येकवचनं। कुसुमानि पुष्पाणि कुरु रचयेत्यर्थः। कीदृशे चिकुरे मनसिजस्य कामस्य ध्वजचामरतुल्ये। पुनः कीदृशे रतिगलिते सुरतसमये मुक्तबंधने। पुनः कीदृशे ललिते शृंगारचेष्टया युक्ते। पुनः कीदृशे शिखंडिनो मयूरस्य शिखंडकस्येव पिच्छस्येव डामरे आटोपे आडंबरमित्यर्थः यस्य ॥ ६ ॥

सरसघने जघने मम शंबरदारणवारणकंदरे ॥ मणिरशनावसनाभरणानि शुभाशय वासय सुंदरे ॥ ७ ॥

सरसेति। हे शुभाशय महोदारचित्त त्वं मम सुंदरे जघने मणिरशना मणियुक्तघंटिकावसनानि वस्त्राणि आभरणानि अलंकरणानि वासय परिधानं कारय। कीदृशे जघने सरसः कामजनकः घनो निबिडश्च पश्चात्कर्मधारयः। पुनः कीदृशे शं

वरदारणः कामः स एव वारणः कुंजरस्तस्य कंदरे वासस्थाने ॥ ७ ॥

श्रीजयदेव[illegible] सदयं कुरु [illegible] ॥ हरिचरणस्मरणामृतनिर्मितक लिकलुषज्वरखंडने ॥ ८ ॥ इतिश्रीगीतगोविंदे [illegible]

श्रीजयदेवेति । हे भक्तजन त्वं मंडने अलंका[illegible] भूते [illegible] कल्याणप्रदे श्रीजयदेववचसि गीतरू[illegible] पे हृदयं मनः सदयं दयायुक्तं तत्परं कुर्वित्यर्थः । कीदृशे वचसि हरिचरणस्मरणामृतेन निर्मितं क[illegible] तं कलिकलुषज्वरस्य कलिकृतपापरूपज्वरस्य खं डनं नाशो येन ॥ ८ ॥

श्लोकः ॥ रचय कुचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयोर्घटय जघने कांचीमंच स्रजा कबरीभरं ॥ कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुराविति निगदितः प्रीतः पीतांबरोपि तथाकरोत् ॥ १ ॥

रचयेति । इति राधया निगदितः उक्तः प्रीतः संतुष्टः पीतांबरोपि तथाऽकरोत् । इति किं हे कृष्ण मम कुचयोः स्तनयोश्चित्रं चित्रविशेषं रचय । कपोलयोः पत्रं पत्रावलीं करेण रचय कुरुष्व । ज

घने कांचीं क्षुद्रघंटिकां घटय अर्पय। स्रजा पुष्पमालया कबरीभारं केशपाशं अंच पूजय बंधनं कुर्वित्यर्थः। हस्ते वलयश्रेणीं कंकणपंक्तिं स्थापय। पदे चरणयोः नूपुरौ कुरु स्थापय। गीतो[illegible]सेपार्थकथने न दोष उक्तः ॥ १ ॥

श्लोकः ॥ पर्यंकीकृतनागनायकफणाश्रेणीमणीनां गणे संक्रांतप्रतिबिंबसंकलनया बिभ्रद्वपुर्विक्रियाम् ॥ पादांभोरुहधारिवारिधिसुतामक्ष्णां दिदृक्षुः शतैः कायव्यूहमिवाचरन्नुपचिताकूतो हरिः पातु वः ॥ २ ॥

पर्यंकीकृतेति। उपचितं संमृद्धं आकूतं कामभावो यस्य स हरिः कृष्णः वः युष्मान् पातु। कीदृशो हरिः वपुर्विक्रियां देहविक्रियां शरीरपरामित्यर्थः बिभ्रद्धारयन्। किं कुर्वन् पर्यंकीकृतः शय्यास्थाने कृतो नागनायकः शेषस्तस्य फणाश्रेणी फणासमूहस्तस्य मणयस्तेषां गणे समूहे संक्रांतं संबद्धं तत्प्रतिकृतिस्तस्य संकलनया अन्वयेनास्थित इत्यर्थः कायव्यूहमिव बहुशरीरतामिवाचरन् कुर्वन्। किमिति कायव्यूह इत्यत आह। पुनः कीदृशः पादांभोरुहं श्रीकृष्णचरणकमलं धा

रयतीति धारिणी या वारिधिसुता लक्ष्मीस्तां अक्ष्णां शतैर्नेत्रसहस्रैर्दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः लक्ष्मीदर्शनं नेत्रद्वयेन तथा न संभवतीति कायव्यूहेन नेत्रबाहुल्यात् ॥ २ ॥

श्लोकः ॥ यद्गांधर्वकलासु कौशलमनुध्यानं च यद्वैष्णवं यच्छृंगारविवेकतत्त्वरचना काव्येषु लीलायितम् ॥ तत्सर्वं जयदेवपंडितकवेः कृष्णैकतानात्मनः सानंदाः परिशोधयंतु सुधियः श्रीगीतगोविंदतः ३

यद्गांधर्वेति । यत् जयदेवकवेः गांधर्वकलासु गानविद्यासु कौशलं पटुत्वं प्रावीण्यमित्यर्थः । अस्तीत्यध्याहारः। यद्वैष्णवं विष्णोरनुध्यानमस्ति तथा शृंगाररसस्य यो विवेकः संभोगविप्रलंभादिरूपेण यद्विवेचनं तस्य तत्त्वं अर्थज्ञानं तत्तद्युक्तेषु काव्येषु रचनाया लीलायितं क्रीडाविलाससर्वस्वं । यद्वा लीलायितं शृंगारादिरसविभावनमस्ति तत्सर्वं जयदेवपंडितकवेः श्रीगीतगोविंदतः गीतगोविंदग्रंथात् सुधियः परिशोधयंतु विवेकिनः विचार्यंत सर्वतो भावेन शुद्धं कुर्वंत्वित्यर्थः। कीदृशस्य जयदेवपंडितकवेः कृष्णैकतानात्मनः कृष्णपरायणस्येत्यर्थः। जयदेवः पंडितः शास्त्राध्यापकः कविः

काव्यकर्ता चेति जयदेवपंडितकवेः । श्रीशब्दस्तु ग्रथांतेमंगलार्थं ॥ ३ ॥

श्लोकः ॥ श्रीभोजदेवप्रभवस्य राधादेवी सुतश्रीजयदेवकस्य ॥ पराशरादिप्रिय वर्गकंठे श्रीगीतगोविंदकवित्वमस्तु ॥४॥

श्रीभोजदेवेति । पराशरादयः कविश्रेष्ठास्तेषां प्रियो वर्गो गोष्ठी तस्य कंठे गलदेशे अस्तु । तस्य श्रीगीतगोविंदकवित्वं भोजदेवप्रभवस्य भोजदेवो त्पन्नस्य तथा राधादेव्याः सुतस्येत्यनेन स्वपितृप्र तिपादनेन मंगलमाचरति । निजग्रंथे आशीरपि दत्तेति राधास्मरणात् आनंदयुक्तता द्योतिता॥४॥

श्लोकः ॥ साध्वी माध्वीक चिंता न भव ति भवतः शर्करे कर्कशासि द्राक्षे द्रक्ष्यंति के त्वाममृत मृतमसि क्षीर नीरं रसस्ते ॥ माकंद क्रंद कांताधर धरणितलं गच्छ य च्छंति भावं यावच्छृंगारसारस्वतामिह ज यदेवस्य विष्वग्वचांसि ॥ ५ ॥

साध्वीति । विष्वक् सर्वतः यावच्छृंगारसार स्वतं भावं जयदेवस्य वचांसि यच्छंति तावत् हे माध्वीक मधो भवतस्तव मधुरमहामिति चिंता सा

ध्वी न भवति । हे द्राक्षे त्वां के द्रक्ष्यंत्यास्वादयंति । अमृत मृतमसि । हे क्षीर नीरं रसस्ते । हे माकंद क्रंद आक्रोशं कुरु । किंच हे कांताधर त्वं पातालं गच्छ । श्रीजयदेवकाव्यमधुरास्थभगवद्रसास्वादनिर्वृताजनास्तदेकनिष्ठाः संतः एतेषां तिरस्कारं करिष्यंतीति भावः ॥ ५ ॥

लक्ष्मीदासतनूजेन श्रीपदासेन धीमता ॥ काशिता गीतगोविंदटीकेयं सुखदास्तु वः ॥ १ ॥ श्रीपदासनियुक्तेन कृष्णपत्यात्मसेविना । नारायणेन सुकृतं गीतगोविंदटिप्पणम् ॥ २ ॥ टिप्पणे चेन्मदीये वै स्खलितं स्यात्प्रमादतः ॥ न कर्तव्यो ममाक्षेपो गंतुर्हि स्खलितं भवेत् ॥ ३ ॥

इतिश्रीकविराजश्रीजयदेवपंडितकृतौ गीतगोविंदे महाकाव्ये प्रीतपीतांबरो नाम सटीको द्वादशः सर्गः

इति गीतगोविंदं काव्यं सटीकं

समाप्तम्

राधाविनोदम्

सटीकम्।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥ पितृवचनमवश्यमेव पाल्यं जगति जनानिति शासितुं वनांतं। गतमतिकरुणारसार्द्रचित्तं रघुपतिमेवमुपास्महे सदारं ॥ १ ॥ राधाविनोदाख्यं काव्यं चिकीर्षुर्निर्विघ्नप्रारिप्सितसमाप्तिकामो रामचंद्रकविः परमेश्वरप्रार्थनारूपं मंगलमाचरति।

श्लोकः॥ मालीनो घनमाली मालीनो वनमाली॥ मालीनो बलमाली मालीनोऽवतुमाली॥ १ ॥

वनमाली वनमाला आपादलंबिनी माला तद्वान्विष्णुः। 'आपादलंबिनीं मालां वनमालां विदुर्बुधा' इत्यभिधानात्। नोऽस्मान् ग्रंथकर्तॄन् श्रोतॄन्वा अवतु रक्षतु। कीदृशः मालीनः मा लक्ष्मीः। 'मा तु लक्ष्म्यां च मायायां चे'त्येकाक्षरः। लीना दर्पण इव हृदि लग्ना यस्य सः। यद्वा मायां लीनो लोकपरंपरया कामाद्युत्पादनेन तदासक्त इत्यर्थः। एतादृशः। पुनः कीदृशः मालीनः मायां मायायां अलीनः निरंजननिराकारत्वात्तस्यामसक्तः। पुनः की० मायां लक्ष्म्यां अलीनः सा तु लीना स तु

नोसक्त इत्यर्थः। एकोदासीनत्वात्। पुनः किंभूतः
मां शोभां अलंति व्रजंति ते मालयो यदुगोपादय
स्तेषां इनः स्वामी 'इनः सूर्ये प्रभौ राज्ञि मृगांकेक्षत्रि
ये नृप' इतिविश्वः। यद्वा मालंते शोभंते ते मालि
नः इंद्रादयस्तेषां इनः स्वामी ईश्वरेश्वर इत्यर्थः।
मालीनः माला पुष्पस्रक् सा यस्य अस्तीति मा
ली सुदामा तस्य इनः स्वामी दारिद्र्यभंज
नत्वात्। यद्वा मे शिवे आलीनः तदभिन्नत्वा
त् यद्वा मः वेधाः स एव अलिः कमलानुषंगि
त्वात् भृंगौपम्यं तस्य इनः 'मः शिवश्चंद्रमा वेधा'
इत्येकाक्षरः। पुनः कीदृशः घनमाली घनवत्
श्याम इत्यर्थः। पुनः कीदृशः बलमाली बलभद्रे
ण मालतेसौ बलमाली परसामर्थ्यवान्। पुनः
कीदृशः माली माला पुष्पस्रक् सा यस्यास्तीति
माली पुष्पस्रग्वानित्यर्थः। यद्वा मा अलीति पद
च्छेदः कर्तव्यः। कीदृशः अली अलति सर्वं व्या
प्नोतीति अली परमात्मरूपेण सर्वांतर्यामी विश्व
व्यापीत्यर्थः। अथ वा दशावतारवर्णनमारभते
मत्स्यौ वनजौ खर्वस्त्रिरामी सकृपोकृपः। अवतारा
दशैवैते कृष्णस्तु भगवान् स्वयं। वनमाली वने
जले मालते शोभत इति वनमाली 'वने सलिल
कानने' इत्यमरः। मत्स्यरूपी विष्णुः नोऽवतु।

कीदृशः बलमाली बलेन शंखासुरोन्मूलनकरणेन बलेन मालतेसौ । पुनः वनमाली कूर्मरूपी विष्णुः नोस्मानवतु । कीदृशः बलमाली सकलभूभारेण निष्पंदफणामंडलानंतोद्वहनकरणेन बलेन मालतेसौ । पु० व० वनेरण्ये मालते सौ वराहरूपी विष्णुः नोवतु । की० ब० सागरनिमग्नमहीमंडलोद्धरणकरणेन मालते। पुनः वनमाली नृसिंहरूपी विष्णुः नोवतु । की० ब० हिरण्यकशिपुसमुच्छेदकरणेन बलेन मालतेसौ । पुनः अघनमाली अ इव रुद्र इव घनं यथा तथा मालत इति अघनमाली यद्वा अघनं ह्रस्वं माली वामनरूपी विष्णुः नोवतु । की० ब० बलेन बलिच्छलनकरणेन मालतेसौ । पुनः वनमाली रुद्रस्वयानित्वात्तीर्थार्थं वने परिभ्रमन् जामदग्यरूपी विष्णुः नोवतु । की० ब० सकलक्षत्रियोत्पाटनकरणेन बलेन मालतेसौ । पुनः वनमाली दंडकारण्यदेशे रामरूपी विष्णुः नोवतु । की० घनमाली घनवत् श्यामः । पुनः की० ब० पौलस्त्याद्युच्छेदकरणेन बलेन मालतेसौ । की० ब० बलरामेति सं.... देन मालतेसौ बलभद्ररूपो विष्णुः नोवतु । कीदृशः बलमाली कालिंदीकर्षणेन बलेन मालतेसौ पु० की० घनमाली शरदंबुदगौरः । पुनः अवनमा

ली अवनेन रक्षणेन मालतेसौ बुद्धरूपी विष्णुः नोवतु । की० ब० प्राण्यहिंसादिकरणेन बलेन मालतेसौ । पुनः की० बलेन म्लेच्छोच्छेदनकरणे न मालतेसौ कल्किरूपी विष्णुः नोवतु । अथ संमोहनकाममंत्रोद्धारणपक्षमाह । संमोहनकाममंत्रमयरूपो हरिः नोवतु। मंत्रमयत्वं विशिनष्टि मालीनः मा शक्तिः सामान्यस्वरास्तेषु आलीनः ककारः तद्गतत्वेनैवोच्चार्यमाणत्वात् । प्रथमत्यागे कारणाभावादितिन्यायेन ककारो ग्राह्यः । तथा च ककारात्मक इत्यर्थः । घनमाली घनेन मा यस्य सः घनमः इंद्रः तस्य इदं बीजं घनमं तल्लातीति घनमाली तथा च लकारात्मक इत्यर्थः । मालीनः मायाः इदं तस्मिन् ईकारे आलीनः । पुनः मालीनः मश्चंद्रः आलीनो अस्मिन् असौ । तदुक्तं शारदातिलके 'ब्रम्हाभूम्यां समासीनः शांतिबिंदुविभुषितः । बीजं मनोभुवः प्रोक्तं जगत्त्रितयमोहनं' ॥१

॥ विधुसुहृद्विरहानलपीडिता विधुसुहृत्तरलानिलपीडिता॥ विधुसुहृद्वदनाऽलिमपीडिता विधुसुहृत्सुगिरोऽकिरदीडिताः॥ २ ॥

विधुसुहृदिति । विधुसुहृत् विधुः विष्णुः सुहृत् प्रियो यस्याः सा राधिका।'विधुश्चंद्रमसि विष्णौ

विधुः कर्पूरकामयो' रिति विश्वः। आलिं सखीं प्र
ति ईडिताः स्तुत्याः सुगिरः अकिरत् उवाचेत्य
र्थः। कीदृशी विधुसुहृद्विरहानलपीडिता विधुः वि
ष्णुः स एव सुहृत्प्रियस्तस्य विरहो वियोगः स एव
अनलः वह्निस्तेन पीडिता। पुनः कीदृशी विधुसु
हृत्तरला विधुश्चंद्रस्तस्य सुहृन्मन्मथस्तेन तरला चं
चला। 'चंचलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यम
रः। यद्वा विधुः कर्पूरः तस्य सुहृत् समस्तरलो हार
मध्यमणिर्यस्याः सा'तरलः स्यान्मध्यगो मणि'
रिति शाश्वतः। कामज्वरान्निस्तेजस्कमुक्ताइत्य
र्थः। पुनः कीदृशी अनिलपीडिता अनिलो मल
यानिलः तेन पीडिता। पुनः कीदृशी विधुसुहृद्वद
ना विधोश्चंद्रस्य सुहृत्समं तुल्यं वदनं यस्याः सा
विरहसमयत्वात् चंद्रसाम्यं स्फुटमेव। यद्वा कर्पूर
पांडुरवदना। पुनः कीदृशी ईडिता स्तुत्या अपि ई
डिता इति पदच्छेदः कर्तव्यः। यद्वा अपीडिता
एन कृष्णेन पीडिता अपीडिता कृष्णविरहपीडिते
त्यर्थः॥ २॥

श्लोकः॥ उदयते दयते दयते शशी सखि
करैरकरैस्तिमिराकरैः॥ दिशमिमां चरमां
च रमारमं कमलकोमललोललोचनं

उदयतइति । हे सखि शशी चंद्रः उदयते चपरं करैः इमां हस्ते वर्तमानां दिशं दयते प्राप्नोति कृपयतीत्यर्थः। कृपयितृत्वे हेतुमाह कीदृशैः करैः तिमिराकरैः तिमिरस्य अकरैः अकर्तृकैः । यद्वा तिमिरं आसमंतात्किरंति हिंसंतीति तिमिराकरैः तद्गतध्वांतनाशकैरित्यर्थः । चपरं करैः मां दयते पीडयतीत्यर्थः । दय दानगतिहिंसादर्शनेषु भौवादिकः । पीडनत्वमाह कीदृशैः करैः अकरैः अकं दुःखं रांति ददतीति दुःखदैरित्यर्थः । यद्वा कं जलं रांति स्वीकुर्वंतीति कराः न कुर्वंतीति अकराः तैरुष्णैरित्यर्थः अतः कोऽस्ति अतः स नागमिष्यति । कीदृशं रमारमं सलकोमललोललोचनं लुल्यते तल्लोलं लोलं लत्वं लातः ते लोलले कमलं सरोजमिव शृंगीवास इव कोमले मनोहरे लोलले चंचले लोचने यस्य तं। यद्वा कीदृशः शशी अंकमलकः अंकः कलंकः स एव मलो यस्मिन् तदंकमलं कं मूर्धा यस्य सः । एतत्पक्षे कीदृशं रमारमं लक्ष्म्या क्रीडंतं यद्वा चरमां दिशं अंत्यामवस्थां दयते प्रापयति । पुनः कीदृशं रमारमं लक्ष्मीरमं यद्वा शशीकमलः के सुखे कमलकः दुःखद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्लो० ॥ कुमुदबंधुरबंधुरबंधुरः सतनुते

तनुतेतनुतेततः ॥ हिमकरोऽहिमतां हि म
तां मतां किमनु मां सदृशं सदृशं विधोः ४

कुमुदबंधुरिति। हेसखी हिमकरः चंद्रः मां अनूद्दिश्य अहिमतां उष्णतां तनुते विस्तारयति हि यत् तत् विधोः सदृशं कुलपरंपरागतं विरहिणीपीडनं उचितं किं। कीदृशं मां मतां मतां मान्यां। पुन कीदृशीं मां सदृशं सज्ञानां। 'दृक् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिष्वि'त्यमरः। कीदृशः हिमकरः अबंधुरः अपां अंधुः कूपः तं राति प्राप्नोतीत्यबंधुरः शीतलः। पुंस्येवांधुः प्रहिः कूप इत्यमरः। पुनः कीदृशः कुमुदबंधुरबंधुः कुमुदानां बंधुरः प्रियो बंधुरित्यर्थः। पुनः कीदृशः अतनुतेतनुतेततः अतनुता महत्त्वं तादितः प्राप्तः अतएव नुतां स्तोतृत्वं इतः स एव इति ततः यद्वा अ इति पदच्छेदः हिमकरः शीतहस्तः अः विष्णुः मां अनूद्दिश्य विधोः चंद्रमसः सदृशं समानां अहिमतां उष्णतां परितापं तनोति। की० अः कौ पृथ्व्यां मुत् हर्षो येषां ते कुमुदः कुमुदां जलानां अबंधवः राक्षसादयः तान् राति गृण्हाति इति कुमुदबंधुरः दुष्टहंता स चासौ बंधुरबंधुः शिष्टसुहृदित्यर्थः॥ ४॥

पुनः प्रकारांतरेण चंद्रं निंदाति—

श्लोकः॥ कमलिनीमलिनामलिनाऽलिना

विचलता च लतासु लताशुभाम् ॥ विधु
तभां विधुतां विधुभानुभिर्नयनयोरनयो
र्नयसीनयोः ॥ ५ ॥

कमलिनीति । हे अलि त्वं इमां कमलिनीं ई
नयोर्दीर्घयोः अनयोः नयनयोः नानयसि नापास्य
सि । कीदृशीं मलिना लतासु विचलतालिना वि
धुतां त्यक्तां । पुनः की० लताशुभां लताश्रेष्ठां । पु०
चंद्ररश्मिभिर्विधुतभां त्यक्तकांतिं यथा केन चित्पुं
सा करस्पृष्टां कांचित्प्रोषितभर्तृकां त्यजति । यद्वा
मली कृष्णः गोपीविहारत्वादित्यर्थः । मलिना कृ
ष्णेन विधुतां त्यक्तां लताशुभां गोपीश्रेष्ठां तनुत्वा
ल्लतासाम्यं विधुभानुभिः विधुतभां दुःखीकृतां मां
पश्यसि अतः कृष्णान्नयनाय गच्छेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पुनः भंग्यंतरेण चंद्रं निंदति—

श्लोकः ॥ सखि विभाति विभाऽतिविभा
ऽविभा न सरसी सरसारससारसैः ॥ अ
लिकुलैर्विधुना विधुता धुता विनमदब्जमु
खी विमुखी स्थिता ॥ ६ ॥

सखीति । हे सखि विधुनेंदुना विधुता मुकुलित
पंकेरुहा कृता अत एव अलिकुलैः शिलीमुखवृंदैः
सरसारससारसैः सरसं सविलासमारसंति शब्दं

कुर्वंति ते सरसारसाः सारसाः तैश्च तैश्च धुता त्य क्ता अत एव अतिविभा विभिः पक्षिभिः यत्कांतिः तस्या अतिक्रांता अत एव विभा गतकांतिः अविभा कृष्णकांतसदृशी विनमदब्जमुखी विनमंति अब्जमुखानि यस्याः सा अत एव विमुखी पराङ्मुखी स्थिता सरसी न विभाति। एतादृशीं दृष्ट्वा दुःखातिशयं प्राप्नोति अतः कृष्णमानयेत्यर्थः ६

पुनः भंग्यंतरेण चंद्रं निंदति—

श्लो० ॥ कुमुदिनीदयितो दयितोनतां निजकरैरकरैर्दहति स्फुटं ॥ यदयमेकपदे विपदेऽभवद्विकचपुष्करिणीहरिणीदृशः ७

कुमुदिनीति। हे सखि कुमुदिनीदयितः चंद्रः अकरैः अकं दुखं रांति ददाति ते अकरास्तैर्दुःखदैरित्यर्थः। निजकरैः स्वकिरणैः दयितोनतां दयितेन भर्त्रा ऊनतां स्वामिशून्यां विरहिणीमित्यर्थः। स्फुटं अत्यर्थं यथा तथा दहति तापयति पीडयतीत्यर्थः। अथ दृष्टांतमाह कुतः यतो यतः कारणात् अयं चंद्रः विकचपुष्करिणी प्रफुल्लपद्मिनी सैव हरिणीदृक् कांता तस्याः विपदे विपत्तये एकपदे तत्क्षणे क्षणमात्रं अभवज्जातः ॥ ७ ॥

श्लो० ॥ विधुरिता धुरिता धुरिता दहन्

विधुरयं जनितो जनितोऽकभृत् ॥ इह त दक्षिगतेऽक्षिगतेऽब्जिनी रविमतिर्विमति र्निमिमील सा ॥ ८ ॥

विधुरिति । धुरि प्रथमतः विधुरिताः विरहिण्यः ताः प्रसिद्धाः वनिताः दहन् तापयन् अयं विधुः विध्यति विरहिणमिति विधुः चंद्रः जनितः जन्मतः अंकभृत् जनितः जातः संभूतः [illegible] हि[illegible] दं प्राप्तं कातरं वा प्रतिक्षत'मिति भावः । की [illegible] ताः धुरिताः धुरं मुख्यत्वं इताः प्राप्ताः । अ तः [illegible] कुतः [illegible] हेतोः क्षिगते क्षिं क्षीणत्वं गतः [illegible] तस्मिन् । नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणमिति न्यायात् क्षीणत्वं गत इत्यर्थः । इह चंद्रमसि अक्षिगते सति दृक्प्राप्ते सति रविमतिः सूर्यसक्ता विमतिः विवृद्धबुद्धिः चंद्रमसीति भावः । अब्जिनी पद्मिनी निमिमील मुकुलिता बभूव । स कलंकिनि दृष्टे सति नेत्रोन्मीलने रविदर्शनं कुर्यादिति भावः ॥ ८ ॥

श्लोकः ॥ मलयपन्नगपन्नगमंडलीकवलितो वलितो नु वनानिलः ॥ अदयमंगमदंगसदंगकं दहति यत् भ्रमयन् भ्रमयन्नयम् ९

मलयपन्नगेति । हे आलि वलितः आगतः व

नानिलः वनवायुः मलयस्य पदः प्रांतपर्वताः 'पादाः प्रत्यंतपर्वता' इत्यमरः। तेषु नगाः वृक्षाः तेषु पन्नगाः सर्पाः तेषां मंडली आलिः तया कवलितः पीतः नु वितर्के 'नु पृच्छायां वितर्के च'त्यमरः। कुतः अंग अलि हे आलि अथ संबोधनार्थकाः 'स्युः प्याट् पाडंग हे है भो रित्यमरः। यत् यतः कारणात् भ्रमयन् भ्रांतिं कारयन् अंगमत् अंगानि मथ्नातीति अंगमदंगमथकः अयं वायुः भ्रमं इव भ्रमं प्राप्तं मदंगकं ह्रस्वशरीरं सयौवनमित्यर्थः अदयं दयारहितं यथा तथा दहति तापयति। अन्यथा कथं पीडयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्लोकः॥ अयि रसालवनी नवनी रनीरनवनी नवनीपवनीवती ॥ अलिकुलालिकुलाऽलिकुलाकुला प्रतिहिमामहिमामहिमाहिमा ॥ १० ॥

अयीति। नवनी नवीनत्वं प्राप्ता नवा नूतना ये नीपाः कदंबास्तेषां वनी वनं तद्वती सकिसलयकदंबयुक्ता इत्यर्थः। अतएवानवनी अरक्षका मत्पीडनतत्परा इत्यर्थः। अलिकुलालिकुलाअलीनां कुः स्थानं अभ्रमित्यर्थः तं लांति स्वीकुर्वंति ते कोकिलास्तेषां आलिस्तस्याः कुलं गृहं यस्यां को

किलासक्तेत्यर्थः। 'कुलं कुले गणे गेहे देहे जनपदे पिचे त्यभिधानम्। अलिकुलाकुलाअलिवृंदासक्ता अतएवाहिमा अहेः सर्पस्य मा इव मा यस्याः स र्पवत् भयानका व्यथका चेत्यर्थः। हिमा शीतला रसालवनी सहकारवनं स्वार्थे ङीप्। अहिमां उष्णां तद्विरहवतीं मां प्रति रनीः रः अग्निः तन्नयति सा अस्ति हि अनलतापजननीत्यर्थः॥ १०॥

श्लोकः॥ बकुलमाकुलमालि परागितं मधु परागपरागपरालिभिः॥ विशदशारदशा रदशारदं शशकलंकफलं ककलंकितम् ११

बकुलमिति। हे आलि तद्बकुलं बकुलपुष्पं दृ श्यते। की० परागितं संजातकिंजल्कं। पुनः कीदृ शं मधुपरागान् पिबंति ते मधुपरागपा अत एव रागपराः स्नेहगायनपरास्ते च ते अलयश्च तैराकुलं व्याप्तं। पुनः कीदृशं विगतं शं सुखं यस्याः सा विशा असुखा सा दशा येषां ते विशादशा विरहि णीजनास्तान् आरदति पीडयति तत्तच्च शं अ रातिसशारा दशावस्था येषां ते रुयासुखं भुंजा नास्तेषां अं आत्यंतं रं अनलं तापं द्यति खंडयति एवंविधं वियोगिनामसुखदं सुखप्राप्तानां तापखं डनमित्यर्थः। पुनः कीदृशं शशकलंककलं शश

कलंकश्चंद्रः तस्य कलाकांतिरिव कांतिर्यस्य तच्चं द्रसदृक्षं व्यापकमिति भावः । पुनः कीदृशं कक लंकितं केन वायुना कलंकितं कंपितम् ॥ ११ ॥

श्लोकः ॥ नवमशोकमशोकमशोकदे सुर भितारभितालिरतारतम् ॥ सखि समाश्र यमाश्रयमाश्रयः कमलिनीमलिनीप इ वाऽऽगतः ॥ १२ ॥

नवमशोकमिति । हे अशोकदे शोकं द्यति सा शोकदा न शोकदा अशोकदा तस्याः संबोधने हे अशोकदे हे अदुःखदे त्वं नवं अशोकं अशोकना मानं वृक्षं आश्रय । की० अशोकं शोकरहितं । पु० की० सुरभितारभितालिरतारतं सुरभितया सुगंधि तया रभिता अनन्यशोभाः संजाताः पुष्पपरागरंजि ता इत्यर्थः । ते च ते अलयश्च तेषां रतं रतिसुखं त स्मिन्नारतं आश्रितं भ्रमराणां सुखमस्ति अतस्ते दुःखं हरिष्यंतीत्यर्थः । पु० की० माश्रयं मायाः शोभायाः आश्रयं स्थानं अतो हे सखि सः माश्रयः लक्ष्मीपतिः आगत एवेति अवेहि । क इव यथा अलिनीपः भ्रमरिणीपतिः कमलिनीं प्रति आग च्छति तथा हरिर्लक्ष्मीं मुक्त्वा त्वां प्रत्यागत एवेति जानीहीत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्लोकः ॥ सखि हिताऽसिमतासि मताऽथ मां नवमशोकमशोकमशोकदाम् ॥ तदिह मामवमामव माममां व्रज हरिं नवनीरद नीरदम् ॥ १३ ॥

सखीति । हे सखि त्वं हिता पूर्वं प्रिया अधुना त्वं असिमता असेरिव मतं अभिप्रायो यस्याः असिरिव पीडाकर्त्रीत्यर्थः । मतासि मान्यासि । कुतः यतः त्वं मां नवं अशोकं आत्थ ब्रूषे। की० अशोकं अस्य विष्णोः शोको यस्मादसौ तं । तद्दर्शनादाधिक दुःखदामित्यर्थः। की० मां अशोकदां अस्य विष्णोः शोकं दुःखं ददातीत्यात्मना अशोकदा तां तस्मात्त्वं हरिं व्रज गच्छ मां अव दुःखतः रक्ष । की० मां अमां अशोभां विष्णुविरहेण कर्शितां । की० इह इं कामं जिहीते प्राप्नोति इह सकामुकमित्यर्थः।यमकत्वादनुस्वारच्युतालंकारः। पु० की० मामवं मा लक्ष्मीर्मौब्रह्मा तौ वाति गच्छति इति मामवं लक्ष्मीब्रह्मभ्यामपि सेवितमित्यर्थः। पुनः कीदृशं नवनीरदनीरदं नवो नूतनो यो नीरदः मेघः तस्यनीः नितरां ईः या शोभा तां रदति प्राप्नोति नवांबुदश्याममित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्लोकः ॥ इति सखी गदिताऽगदिताऽदि

ताऽनवनराय वरायवराय वा॥ इति गिरं कलया कलया कला पटुगिरा मृदुताऽमृदुतादुता॥ १४॥

इतीति। कलानाम्नी सखी कलया गंभीरया गिरा अनवनराय नवो नरः नवनरः न नवनरः अनवनरः तस्मै पुराणपुरुषाय इति वक्ष्यमाणां गिरं यत्पटु यथा तथा अदित ददाति स्म। की० [illegible]रा कं सुखं लाति ददाति सा कला तया प्रियोपेतत्वे सुखकारिण्येत्यर्थः। पुनः की० मृदुता मार्दवं अमृदुता कठोरत्वं ताभ्यां दुनोतीति दुत् तया। की० कला तया इति गदिता उक्ता। पु० की०अगदिता वा शब्द इवार्थे स्वचातुर्यादनुक्तेव कीदृशाय वरायवराय वरः अयो यस्य वरायः स चासौ वरश्च शुभावहविधिमते श्रेष्ठाय च॥ १४॥

श्लोकः॥मलयजं तनुतेऽतनु ते तनौ सहचरी नलिनी नलिनीदलम्॥सुनयनाऽनलदं नलदं च सा तदपि सीदति सीदतिबंधुता॥ १५॥

मलयजमिति। हेकृष्ण ते सहचरी सखी तनौ अतनु भूरि मलयजं मलयाचलसंबंधि चंदनं तनु

ते विस्तारयति लेपनं करोतीत्यर्थः। पुनः ते नलि
नी कमलिनी ते प्रिया तनुत्वात् पद्मिनीसाम्यं
तनौ अतनु बहुलं नलिनीदलं तनुते। पुनः ते
सुनयना दीर्घलोचना अनलदं तापनाशकं नलदं
उशीरं तनौ तनुते तदपि सा सीदति दुःखं प्राप्नो
ति। अपरं बंधुता अस्मदादिसखिता सीदति परि
तापयति नश्यति वेत्यर्थः॥ १५॥

श्लोकः॥ समुदितेमुदितेमुदितेक्षणे हिम
करेमकरे नकरेश्रुती॥पिकरवेऽवरवेवर वे
तिसाहरिणलांछनलांछनलांछना॥१६॥

समुदिते इति। ईवर लक्ष्मीपते अमुदिता मु
द्रहिता सा ते प्रिया ईक्षणे अमुदिते मुद्रहिते मु
कुलिते करोति संकोचयतीत्यर्थः। कस्मिन्सति हि
मकरे चंद्रे समुदिते सति उदयति सति। की० म
करेनकरे मकराणां मत्स्यानां इनः प्रभुः समुद्रस्त
स्य कं रातीति करः सुखदः तस्मिन् सर्वस्यापि सु
खकरे तस्यास्तु दुःखद इत्यर्थः। च पुनः श्रुती क
र्णौ अमुदिते करोति आच्छादयतीत्यर्थः। कस्मि
न् सति पिकरवे कोकिलाकूजिते समुदिते सति।
कीदृशी अवरवा अवेति शब्दं कुर्वाणा। पुनः की
दृशी वेत्यर्द्धाक्षरेणायि इति उक्त्वा हरिणलांछन

श्चंद्रः स एव लांछनं चिन्हं यस्य सः शिवः सलांछनं चिन्हं यस्याः सा शिवशिवेति जपतीत्यर्थः १६

श्लोकः ॥ न सहतेसहते सह ते सखी तव वियोग वियोगमयोगहृत्॥ सपदि तां तरुणिं सरणिं मणिं किरतु नाम नवं नवनीविजम्॥ १७॥

नसहत इति । हे अयोगहृत् अयः लोहत्वं गच्छति तत् हृत् हृदयं यस्य हे कठिनहृदय हे वियोग गरुडारूढ हे सह हे शांत ते सखी प्रिया तव वियोगं न सहते सहते इति दुःखित्वाद्वीप्सार्थत्वं । अतः सपदि तामधुना मनसि वर्तमानां तरुणिं किरतु त्यजतु सरणिं किरतु सरणिं प्रियाकुंजमार्गं राधावनमार्गं किरतु गच्छतु 'सरणिः पद्धतिः पद्ये' त्यमरः । चपरं नवं नूतनं नवनीविजं वसनग्रंथिस्थं मणिं किरतु क्षिपतु नाम निश्चयेन॥ १७॥

श्लोकः॥ अयतया कलयाकलया शुभांवनजदामजदामजदीप्तिमान् ॥ हरिरगात्तमगात्तमगात्त्व सा मुदमतीवमतीव दृशोः स्थितम् ॥ १८॥

अयतयेति । हरिः तया कलया सह शुभां राधिकां अगात् । कीदृश्या कलया कं सुखं लाति प्रा

प्नोतीति हृष्टचित्तया । कीदृशो हरिः वनजानि क मलानि तेषां दाम समूहः तस्माज्जातं दाम माला तस्यां जाता या कांतिः सा विद्यते यस्य तथोक्तः सा प्रिया तं वीक्ष्य अतीव मुदं अगात् प्राप । आग तं विष्णुं आलोक्य हृष्टाभूदित्यर्थः । कीदृशं अगा त्तं अगः गोवर्धनः अत्तो येनतम् । पुनः कीदृशम् । अतीवं अनुद्धतं । पुनः कीदृशं दृशोः स्थितं ॥१८॥

श्लोकः॥ रामचंद्रकविना कविनाऽदः पूरु षोत्तमसुतेनसुतेन ॥ राधिकाहृदयशोकद मासीद्राधिकाहृदयशोकदमासीत् ॥१९॥

रामचंद्रेति । अदः राधिकाहृदयशोकदं राधि कायाः हृदयं तस्य शोकः तं द्यति खंडयति तत् काव्यं रामचंद्रकविना कृत्वा आसीत् रामचंद्रेण कृतमभूदित्यर्थः । कीदृशेन कविना कः ब्रह्मा उः शिवः अः विष्णुः अः वायुः अः अग्निः अः सूर्यः ते विद्यंते आराधनीयत्वेन यस्य तेन । पुनः कीदृशे न पूरुषोत्तमः द्विजः तस्य सुतः जनार्दनः तस्य ई नेन ज्येष्ठेन सुतेन राधिका च हृदयशोकदा राधि काहृदयशोकदुःखनाशिकाकला मश्चंद्रश्च अः वि ष्णुः अः वायुश्च अस्यति विरहिणामिति असः मधु श्चद्रः कामश्च तेषां इतु प्रापकं वर्णनीयत्वेन तत्

राधिकाहृदयशोकदमासीत् ॥ १९ ॥

इतिश्रीपुरुषोत्तमात्मजजनार्दननंदनराम चंद्रकविकृतं राधाविनोदाख्यं काव्यं सटीकं समाप्तं ॥ शुभंभवतु ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथषट्पदीस्तोत्रप्रारंभः॥

अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम् ॥ भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः ॥ १ ॥ दिव्यधुनीमकरंदे परिमलपरिभोगसच्चिदानंदे ॥ श्रीपतिपदारविंदे भवभयखेदच्छिदे वंदे ॥ २ ॥ सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाऽहं न मामकीनस्त्वं ॥ सामुद्रो हि तरंगः क्व च न समुद्रो न तारंगः ॥ ३ ॥ उद्धृतनग नगभिदनुज दनुजकुलामित्र मित्रशशिदृष्टे ॥ दृष्टे भवति प्रभवति न भवति किं भवतिरस्कारः ॥ ४ ॥ मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवताऽवता वसुधाम् ॥ परमेश्वर परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम् ॥ ५ ॥ दामोदर गुणमंदिर सुंदरवदनारविंद गोविंद ॥ भवजलधिमथनमंदर परमं दरमपनय त्वं मे ॥ ६ ॥ नारायण करुणामय शरणं करवाणि तावकौ चरणौ ॥ इति षट्पदी मदीये वदनसरोजे सदा वसतु ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं श्रीविष्णोः षट्पदीस्तोत्रं संपूर्णम् ॥